

Shahid Bahonar
University of Kerman

Bozorgmehr-e Bokhtagan, vozorg farmadar or mobad (A new look at Bozorgmehr`s character through his advices)

Sajjad Rahmatian¹

1. PhD graduate in Persian language and Literature, Kharazmi University, Karaj, Iran.
rahmatian.s@yahoo.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 21 November 2023
Received in revised form 2
April 2024
Accepted 09 December 2024
Published online 21 December
2024

Keywords:

*before Islam,
advice,
mobad,
minister,
Bozorgmehr-e Bokhtagan.*

ABSTRACT

Purpose: In Iran's long history of several thousand years, none of its historical figures has been surrounded by such an aura of ambiguity, legends and various and possibly contradictory sayings as Bozorgmehr-e Bokhtagan, the wise minister Khosrow Anoushirvan. As a result, there is no consensus among historians and researchers about the meaning of the name, the surname, or even its historical existence. Most of our information and knowledge about Bozorgmehr, in addition to the Pandnameh that has been known by his name and work for a long time, is the same information that has been written about him in the historical and literary books of the Islamic period and most of it also includes his moral teachings and advices.

Method and Research: therefore in this research an effort has been made to understand his personality from a different angle by studying and examining the texts and writings in which Bozorgmehr and his advices are mentioned and meditating on these advices.

Findings and Conclusions: Among the most important findings is that Bozorgmehr belonged, at least for a time, to the community of clergy (advisers) of the Sassanid period, through which he gave advice and wrote didactic treatises in a special way and on a significant scale.

Cite this article: Rahmatian, Sajjad. (2024). Bozorgmehr-e Bokhtagan, vozorg farmadar or mobad (A new look at Bozorgmehr`s character through his advices). *Journal of Iranian Studies*, 23 (46), 213-243.
<http://doi.org/10.22103/jis.2024.22551.2557>

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jis.2024.22551.2557>

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Among the most popular and famous ministers of Iran in all ages, we should mention Bozorgmehr-e Bokhtagan, the wise minister of Khosrow Anoushirvan Sasani, and although some researchers have doubted his historical existence and considered his life unreal and invented by the minds of myth-makers, But in the collective consciousness of Iranians he has such a privileged and prominent position that it is rare to find an Iranian who is familiar with the history and culture of his country who doesn't know Bozorgmehr and doesn't mention him as a perfect example and true role model of the ministry; A comprehensive personality whose inherent motto, insight and wisdom have been praised in many historical and literary writings of the Islamic period (from the very beginning) and his wise words have been quoted on various occasions. There are many different sayings about the name and surname of Bozorgmehr. "Some sources consider the famous legendary man of the Anoushirvan and Kavad periods to be the son of Sukhra (Zarmehr), and since Sukhra was nicknamed Bokhtagan, they also wrote Bozorgmehr as the son of Bokhtagan" (Sha'bani, 2015: 28). Others consider him to be the same as Borzooyeh Tabib, who came from an aristocratic and noble family, and in fact, according to them, Bozorgmehr and Borzooyeh are one person and he is a combination of the characteristics of both: "Bozorgmehr is related to Sufra (Suter, Shokher, Sofza...) on his father's side, and both the names "Borzooyeh and Bozorgmehr" are spellings of "Barzmehr", which of course is Borzooyeh, transformed by love into Borzomehr. and he is the one who helped Kavad to reach the throne. With the help of Anoushirvan, he destroyed the Mazdakians, he brought Kalila and Demeneh from India to Iran, and he held the position of advisor and minister to Khosrow Anoushirvan, and many wise words have been left by him" (Dorri, 2009: 20-21); It is very difficult to know the truth from the legend about how Bozorgmehr came to the ministry. What is mentioned in the books of the Islamic period is that Khosrow Anoushirvan had a dream which all dreamers were unable to interpret. So, on Khosrow's behalf, some of the Mobadan are ordered to search all over Iran for a person who can interpret his dream. Meanwhile, in the city of Marv, one of the mobads sees a school in a corner where a mobad is teaching Avesta and Zand to children. The teacher Mobad is unable to interpret the dream, but at this time one of the children, who is studying religious sciences at the school, opens his mouth and tells Mobad that he can interpret the king's dream, but he will only take it to the king himself. Mobad took the child, who was Bozorgmehr, with him to the palace and he interprets the king's dream in the best way and after that he gets a position in the royal court and his dignity increases every day until he reached the position of a minister. In some historical books, Bozorgmehr is known as the minister of Khosrow Parviz and his death was also considered to be on the order of this king. Some others have even traced his life back to the Islamic era and the time of Umar Ibn al-Khattab. We are therefore faced with an obscure and semi-legendary character whose true identity has been difficult to establish.

Methodology

In the Islamic period, the character of Bozorgmehr has been surrounded by a halo of various sayings and legends, and this issue has led to the creation of different and sometimes conflicting opinions and ideas about him and it is appropriate that in the present era, by using the existing evidence and documents and past experiences, to understand his historical personality from other points.

Discussion

Despite the legends and conflicting words about Bozorgmehr's character, one cannot deny his historical character, basically, can this volume of advices and didactic teachings be attributed to an imaginary person? Or a person who does not exist objectively, during many centuries and in many historical writings, becomes famous as a great example of knowledge and wisdom, Especially in the writings of thinkers such as Abdullah Ibn Muqafa, Ibn Nadim and Ibn Muskuyeh Razi who lived in the first centuries of the Islamic era and due to their comprehensiveness in many sciences and knowledge of the time, their books and treatises are considered important and reliable references of this era. «According to the logic of history, it is extremely unlikely that all these stories and traditions about Bozorgmehr's character are fake. The time of Khosrow i Kavatan was a time close to the believers of the early days after the conquest of Islam, and how is it possible that a legendary person and baseless materials have such a wide and accepted reputation" (Poortajan, 1978: 47). Therefore, there should be no doubts about the historical existence of Bozorgmehr, except for some legends that have been formed around his personality for a long time. But what can be said for sure about this is that the name of Bozorgmehr has long been associated with advice and wisdom And many advices were left by him or attributed to him; Therefore, in the continuation of the discussion, by using the topic of Bozorgmehr's sermon and his special attention in this matter, an attempt will be made to look at his character from another points. A character who in many ways is similar to the mobadan and community of the clergy of the pre-Islamic period.

Conclusion

In the pre-Islamic period and based on the class system of that time, only certain groups of society who were dedicated to the clergy, could preach and write didactic treatises in a special and purposeful way. But in the meantime, there are instructions from three pre-Islamic ministers: Ōshnar ī Dana, Jamasp ī Hakim, and finally Bozorgmehr-e Bokhtagan. The reason for the sermon of the first two cases is a bit clearer and more logical, because according to the available documents, both Jamasp and Oshnar had the position of clergy in addition to the position of minister. For example, Jamasp ī Hakim, who was considered the son-in-law of Zoroaster and his successor in the court, also held the responsibility of the clergy together with the ministry, and in fact he was known as the Minister-Mobad. But this issue is a little different in the case of Bozorgmehr. He is related to the historical period of the land of Iran, and there are no advice or maxim left by any minister of the historical period, except Bozorgmehr. As we have more information about Mehnarse, the minister of Yazdegerd than other ministers of the Sassanid period, not only the maxim but not even a piece advice has reached us. And another thing is that Bozorgmehr did not have the same reputation as Jamasp as a mobad. Therefore, in order to search for the cause or factors of his sermon, we must investigate it according to the available documents. By studying and examining more than 30 historical texts in which information and especially advices from Bozorgmehr are mentioned in them and observing a significant number of advices related to medical science in them, we can be sure that the hypothesis of some researchers about Bozorgmehr is correct and he is the same Borzooyeh Tabib who was one of the court sages of Khosrow Anoushirvan. Apart from this, if we consider him _ according to the words of some historians _ as the teacher of Hormozd, the son of Khosrow II, as well as the signs that can be seen of his awareness of Zoroastrian religious issues, there is no doubt that Bozorgmehr _ at least at one point in time _ was dedicated to Mobdan and the clergy community of that time had and, of course, he did not have the position of Mobadan -e mobad.

The second reason for his advice can also be related to the issue of society classification. As stated in the history books, although it was very difficult for people to go to another class

and deal with their affairs, it was not impossible and sometimes there were exceptions. This means that it is possible for a person to show his qualifications and considerable merits and after going through various stages and tests and in case of success, he will be granted permission to transfer to another class.

Therefore, it is not unlikely that a knowledgeable and experienced minister like Bozorgmehr, who most likely belonged to an aristocratic family, was able to show the ability and worthiness that the strict king like Khosrow Anoushirvan, be assigned the task of writing maxim or various didactic treatises and pay attention to his advice and those around him and other people.

But from what has been said and considering all the available evidences and documents, it can be concluded that Bozorgmehr-e Bokhtagan, or Borzooyeh Tabib, belonged to the Mobadan community of the Sassanid period at the beginning and then reached the position of Khosrow Anoushirvan's ministry and the proof of that is all the signs that have been left in the instructions of Bozorgmehr and various contents of historical books about him and were mentioned in the previous pages.

بزرگمهر بختگان، وزرگ فرمدار یا موبد؟ (نگاهی تازه به شخصیت بزرگمهر از خلال اندرزهایش)

سجاد رحمتیان

دانش آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه خوارزمی، کرج، ایران. رایانامه: Rahmatian.s@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	زمینه/هدف: در درازنای تاریخ چند هزار ساله ایران، پیرامون هیچ‌یک از شخصیت‌های تاریخی آن، به اندازه بزرگمهر بختگان، وزیر فرزانه خسرو انوشیروان، هاله‌ای از ابهام، افسانه و اقوال گوناگون و احیاناً متضاد را فرانگرفته است. به طوری که در چپستی نام، نشان و حتی در وجود تاریخی‌اش نیز میان تاریخ‌شناسان و محققان، اتفاق نظر وجود ندارد. عمده مطالب و آگاهی ما در مورد بزرگمهر، علاوه بر پندنامه‌ای که از دیرباز به نام و خامه او شناخته می‌شود، همان اطلاعاتی است که از وی در کتب تاریخی و ادبی دوره اسلامی آمده و بیشتر آن را نیز آموزه‌های اخلاقی و پندها و اندرزهای او شامل می‌شود.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۳۰ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۱/۱۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۱۹ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۰/۰۱	روش/رویکرد: در این پژوهش با استفاده از روش کتابخانه‌ای سعی شده است تا با مطالعه و بررسی متن‌ها و نوشته‌هایی که در آن‌ها به بزرگمهر و اندرزهای او اشاره شده است و کندوکاو در آن پندها، از زاویه‌ای دیگر به فهم شخصیت وی پرداخته شود.
کلیدواژه‌ها: پیش از اسلام، اندرز، موبد، وزیر، بزرگمهر بختگان.	یافته‌ها/نتایج: از مهم‌ترین یافته‌ها نیز می‌توان بدین نکته اشاره کرد که بزرگمهر، دست‌کم در یک دوره زمانی، به جامعه روحانیان (اندرزگوی) دوره ساسانی تعلق داشته و از رهگذر آن به اندرزگویی و نگارش رسالات تعلیمی، آن هم به صورت ویژه و در مقیاس قابل توجهی پرداخته است.

استناد: رحمتیان، سجاد (۱۴۰۳). بزرگمهر بختگان، وزرگ فرمدار یا موبد؟ (نگاهی تازه به شخصیت بزرگمهر از خلال اندرزهایش). مجله

مطالعات ایرانی، ۲۳ (۴۶)، ۲۱۳-۲۴۳

<http://doi.org/10.22103/jis.2024.22551.2557>

© نویسنده‌گان.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

۱. مقدمه

۱.۱. بیان مسئله

از زمره پراوازه‌ترین و معروف‌ترین وزیران ایران در همه اعصار، باید از بزرگمهر بختگان،^۱ وزیر دانای خسرو انوشیروان ساسانی نام برد. با آن‌که برخی از محققان در وجود تاریخی او تردید کرده^۲ و زندگانی‌اش را غیر واقعی و برساخته ذهن افسانه‌سرایان دانسته‌اند، اما در شعور جمعی ایرانیان، از چنان جایگاه ممتاز و برجسته‌ای برخوردار است که کمتر ایرانی آشنا به تاریخ و فرهنگ سرزمین خود را می‌توان یافت که بزرگمهر را نشناسد و از وی به عنوان نمونه کامل و سرمشق راستین مقام وزارت یاد نکند؛ شخصیت جامع‌الاطرافی که حکمت، بینش و خرد ذاتی‌اش در بسیاری از نوشته‌های تاریخی و ادبی دوره اسلامی (از همان آغاز) ستوده شده و سخنان حکیمانه‌اش به مناسبت‌های گوناگون نقل گردیده است. در مورد نام و نشان بزرگمهر، اقوال گوناگون و فراوانی وجود دارد، «برخی منابع، مرد نامدار اسطوره‌ای دوره انوشیروان و قباد را پسر سوخرا^۳ (زرمهر) دانسته‌اند و چون سوخرا ملقب به بختگان بود، بزرگمهر را نیز پسر بختگان نوشته‌اند» (شعبانی، ۱۳۹۴: ۲۸). برخی دیگر وی را همان برزویه طیب می‌دانند^۴ که از خاندانی اشرافی و بزرگ‌زاده بود و در حقیقت از نظر ایشان، بزرگمهر و برزویه یک نفر می‌باشند و جامع خصوصیات هردو تن؛ «بزرگمهر از سوی پدر به سوفرا (سوتر، شوخر، سوفزا...) می‌پیوندد و هردو نام "برزویه و بزرگمهر" تصحیف "برزمهر" است که البته برزویه، من باب تحبیب، دگرگون شده برزومهر است و وی همان برزمهر است که قباد را در رسیدن به تاج و تخت یاری کرده است. به یاری انوشیروان مزدکیان را نابود ساخته است، کللیه و دمنه را از هندوستان به ایران آورده است و سمت مشاورت و وزارت خسرو انوشیروان را داشته است و سخنان حکیمانه بسیار از وی به جا مانده است» (دری، ۱۳۸۸: ۲۰-۲۱).^۵ در مورد چگونگی به وزارت رسیدن بزرگمهر نیز شناخت حقیقت از افسانه بسیار دشوار است. اما آنچه در کتب دوره اسلامی^۶ در این باره آمده، از این قرار است که خسرو انوشیروان خوابی می‌بیند که همه موبدان خواب‌گزار از تعبیر آن عاجز می‌مانند، بنابراین از جانب خسرو، موبدانی مأمور می‌شوند تا همه سرزمین ایران را در جست‌وجوی فردی که بتواند خواب وی را تعبیر کند، بگردند. در این اثنا، یکی از موبدان، در شهر مرو و در گوشه‌ای، مکتب‌خانه‌ای می‌بیند که در آن موبدی در حال آموزش *اوستا* و *زند* به کودکان است. نزد وی می‌رود و تعبیر خواب پادشاه را جویا می‌شود؛ موبد آموزگار از تعبیر خواب عاجز می‌ماند؛ در این هنگام یکی از آن کودکان که در مکتب‌خانه در حال فراگیری علوم دینی است، لب به سخن می‌گشاید و به موبد می‌گوید که می‌تواند خواب پادشاه را تعبیر کند، ولی فقط آن را به سمع شخص پادشاه خواهد رساند. موبد، کودک، یعنی بزرگمهر را با خود به درگاه سلطنت می‌برد و او خواب پادشاه را به بهترین نحو تعبیر می‌کند و از آن پس در دربار پادشاهی، صاحب جایگاه می‌شود و هر روز بر قدر و منزلتش افزوده می‌شود تا این‌که به مقام وزارت نیز می‌رسد. در برخی از کتاب‌های تاریخی،^۷ بزرگمهر را وزیر خسرو پرویز و کشته شدنش را نیز به فرمان این پادشاه دانسته‌اند. برخی دیگر نیز حیات وی را حتی تا دوره اسلامی و روزگار عمر بن خطاب عقب برده‌اند.^۸ بنابراین، ما با شخصیتی مواجه هستیم که پیرامونش را اقوال و افسانه‌های فراوانی فراگرفته است و همین موضوع سبب ایجاد آرا و نظریات مختلف و احیاناً متضاد درباره او شده است.

۲.۱. پیشینه پژوهش

براساس بررسی‌هایی که توسط نگارنده انجام گردید، مشخص گردید که موضوع این پژوهش و مطالعه شخصیت بزرگمهر بختگان از این زاویه، تازگی دارد. بدین معنا که در تحقیقات پیشین، از احتمال انتساب بزرگمهر به جامعه روحانیان و موبدان دوره ساسانی، سخنی به میان نیامده بود و از اندرزهای به‌جا مانده و منتسب به او در جهت بازشناسی شخصیت وی، استفاده چندانی نشده بود. اما پیرامون شناخت بزرگمهر و بررسی آن از زوایای دیگر، تحقیقات چندی صورت گرفته است که در زیر به برخی از آن‌ها اشاره شده و نشانی برخی دیگر نیز در فهرست منابع پایانی قابل مشاهده است.

- رسولی، محمد (۱۴۰۱). *بزرگمهر حکیم: کاوشی در باب کیستی، آثار و سخنان وی در ادبیات و تاریخ*. تهران: سبزان.

- عزیزیان، علی (۱۳۹۹). «بزرگمهر، حکیمی اندرزگو». پژوهش در آموزش تاریخ. دوره اول، شماره ۱. ۳۵-۴۷. در این پژوهش، به صورتی موجز، آغاز و پایان زندگی بزرگمهر، حذاقت و تیزهوشی وی در رمزگشایی معماها مورد مطالعه قرار گرفته است.

- قاسمی گل‌افشانی، کاظم؛ شعبانی، رضا (۱۳۹۷). «سیری بر شخصیت تاریخی بزرگمهر بختگان و آثار و حکایت‌های منسوب به وی». *پژوهشنامه تمدن ایرانی*. سال اول، شماره ۲. ۱۴۰-۱۷۶. در این تحقیق، به مطالعه شخصیت بزرگمهر در متون تاریخی و آغاز و انجام زندگی او و همچنین مهم‌ترین مضامین اخلاقی در حکایات بزرگمهر، از جمله خرد و اندیشه، خصلت‌های نیک و بد و سیاست، پرداخته شده است.

- سلیمان‌خانی، محمد (۱۳۹۴). «تاریخ ایران باستان: بزرگمهر؛ افسانه یا واقعیت». *رشد آموزش تاریخ*. دوره ۱۷. شماره ۶۱. ۴۶-۵۳.

- منوچهری، مریم (۱۳۹۰). «تصویر بزرگمهر در متون فارسی». *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*. دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تربیت معلم تهران.

۳.۱. روش‌شناسی پژوهش

در نگارش پژوهش حاضر که در انجام آن از روش توصیفی-تحلیلی و مطالعات کتابخانه‌ای بهره گرفته شده است، نخست منابعی که به بزرگمهر و سخنان او، به‌ویژه اندرزها و پندهای وی اشاره کرده‌اند، گردآوری شد؛ سپس با مطالعه و بررسی آن اندرزها و نوع توصیه‌ها و باید و نبایدهای که در آن‌ها مطرح شده بود، در راستای شناخت شخصیت و وجهه سیاسی-دینی وی اقدام گردید.

۴.۱. یافته‌های پژوهش

با مطالعه و غور در اندرزهای به‌جا مانده و یا منتسب به بزرگمهر بختگان و آنچه در آثار مورخان و ادبای دوره اسلامی درباره وی آمده است، درمی‌یابیم که وی با دنیای موبدان و روحانیان دوره اسلامی آشنایی کامل داشته و نمود این موضوع در اندرزهای وی به خوبی نمایان است و چنین به نظر می‌رسد که بزرگمهر، لاقلاً برای مدتی، به این جامعه (موبدان) تعلق داشته است و یکی بودن وی و برزویه طیب دور از ذهن نیست.

۲. بحث و بررسی

علی‌رغم افسانه‌ها و سخنان متناقض درباره شخصیت بزرگمهر، نمی‌توان منکر شخصیت تاریخی وی شد؛ اصولاً مگر می‌شود این حجم از اندرزها و آموزه‌های تعلیمی به فردی خیالی نسبت داده شود، یا یک نفر که وجود عینی ندارد، در طول سده‌های متمادی و در نوشته‌های تاریخی فراوانی، به‌عنوان نمونه‌والای دانایی و خردمندی شهره شود، به‌ویژه در نوشته‌های اندیشمندانی همچون عبدالله بن مقفع، ابن‌ندیم و ابن‌مسکویه رازی که در همان نخستین سده‌های دوره اسلامی می‌زیستند و با توجه به جامعیت‌شان در بسیاری از علوم و دانش‌های زمانه، کُتب و رسالات‌شان از مراجع مهم و معتبر این دوران محسوب می‌شود.^۹ «بحسب منطق تاریخ، فوق‌العاده بعید است که همه این داستان‌ها و روایات درباره شخصیت بزرگمهر مجعول باشد. زمان خسرو کواتان زمانی بود قریب‌العهد به مؤمنین دوران‌های نخستین پس از غلبه اسلام و چگونه ممکن است که شخصی افسانه‌ای و مطالبی بی‌پایه چنان شهرت وسیع و مقبول داشته باشد» (پورتجن، ۱۳۵۷: ۴۷). پس در وجود تاریخی بزرگمهر نباید تردید نمود، مگر در برخی افسانه‌ها که از دیرباز پیرامون شخصیت وی شکل گرفته است. اما آنچه به یقین در این باره می‌توان گفت، این است که نام بزرگمهر از دیرباز با پند و اندرز و حکمت قرین بوده است و اندرزهای فراوانی از وی به‌جا مانده و یا بدو منسوب است؛ از این‌رو و در ادامه بحث، با بهره‌گیری از موضوع اندرزگویی بزرگمهر و اهتمام ویژه وی در این امر، سعی می‌شود تا از زاویه‌ای دیگر به شخصیت وی پرداخته شود.

۱.۲. بزرگمهر و اندرزگویی

از بزرگمهر، دو رساله اندرزی و شمار زیادی اندرز و پند در کتاب‌های تاریخی برجای مانده است. رساله نخست، که با عنوان *پندنامه بزرگمهر بختگان* (= *یادگار بزرگمهر*) شناخته می‌شود، به شیوه سؤال و جواب نگاشته شده است. «متن با مقدمه‌ای در معرفی بزرگمهر از زبان خود او (با ضمیر اول شخص) آغاز می‌گردد که در آن پس از ذکر القاب خویش، می‌آورد که این رساله را به فرمان خسرو (انوشیروان) به این منظور تألیف کرده و در گنج شاهی نهاده است که بتواند موجب بهبود فرهنگ کسانی باشد که شایستگی پذیرش آن را دارند» (تفضلی، ۱۳۸۹: ۱۸۵). از مهم‌ترین مباحث و مضامین مندرج در آن نیز می‌توان به موضوع سپنجی و بی‌اعتبار بودن جهان، اهمیت پارسایی، سفارش به نیک‌رفتاری و برخی اندرزهای دینی و مسایل تجربی زندگی اشاره کرد.^{۱۰} رساله دیگر، همان است که در دوره اسلامی، *ظفرنامه* نامیده شده است و البته در صحّت انتساب آن به بزرگمهر جای تردید است. «این متن که دست کم از سده هشتم هجری به گونه‌ای گسترده در قلمرو زبان فارسی مورد توجه بوده است، در بردارنده مجموعه‌ای از پرسش و پاسخ‌های اندرزی است که انوشیروان می‌پرسد و بزرگمهر پاسخ می‌دهد» (دالوند، ۱۳۹۹: ۲۰۲). تنوع و گونه‌گونی مضامین و تصاویر تعلیمی به کار رفته در اندرزهای بزرگمهر، تنها از حکیم جامع‌الاطراف و سرد و گرم چشیده‌ای چون او برمی‌آید که از همان آغاز کودکی در مکتب و دبیرستان‌های آن زمان، در دانش‌های مختلف و متنوع تعلّم و تلمذ نموده است. در ادامه به برخی اندرزهای بزرگمهر که از دو رساله فوق و برخی متون تاریخی دیگر - که تعدادشان هم کم نیست - انتخاب شده، اشاره شده است؛ در گزارش آن‌ها نیز به گونه‌ای عمل شده است

که هم منابع بیش‌تری (از رسالاتی که اندرزهای بزرگمهر را نقل کرده‌اند) معرفی شود و هم موضوعات و مضامین تعلیمی متنوع و گوناگونی را شامل شود.^{۱۱}

- «مال گیتی به چه همانند؟»

به چیزی که در خواب ببیند. گهی خوب، گاه بد (باشد) و چون آن خواب بشود، چیزی برجای نباشد» (بزرگمهر بختگان، ۱۳۵۰: ۹).

- «گفتم از مردم کدام بخردتر است؟ گفت آن کس که بیش داند و کم گوید» (ظفرنامه، ۱۳۸۳، ۱۱).

- «قال بزرجمهر: ان افضل الکلام الایجاز و الاکتار ضلال و الباطل خیال. الدنيا سفرة و الآخرة غایة» (نهایة الارباب، ۱۳۷۵: ۳۳۷).

- «و قيل لبزرجمهر بن البختکان الفارسی: ای شی اُسْتَر لِلْعَى؟ قال: عقلٌ یجمّله. قالوا: فإن لم یکن له عقلٌ. قال: فمالٌ یستره. قالوا: فإن لم یکن له مال. قال: فإخوانٌ یعبّرون عنه. قالوا: فإن لم یکن له أخوانٌ یعبّرون عنه. قال: فیکون عیباً صامتا. قالوا: فإن لم یکن ذا صمت. قال: فموت وحیٌ خیرٌ له من أن یكون فی دار الحیاة» (جاحظ، ۱۴۱۸هـ: ۷/۱).

- «و قيل لبزرجمهر: أخوک أحبّ إلیک أم صدیقک؟ فقال: إنما أحبّ أخی اذا کان صدیقا» (ابن قتیبه دینوری، بی تا: ۱۷/۲).

- «اگر بخت با من بود از عقل خود بهره‌ور می‌شدم و اکنون که بخت یار من نیست از صبر بهره می‌گیرم» (مسعودی، ۱۳۸۲: ۱/۲۷۱).

- «کتاب صدف حکمت است که از جواهر طبیعت بازمی‌گردد» (ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۱۷).

- «و قال بزرجمهر حسب ذی الرأی و من لا رأی له أن یشاور عاقلاً ثمّ یطیعه» (العامری نیشابوری، ۱۳۳۶: ۴۲۲).

- «بوزرجمهر گفت: هرگونه دشمنان با من دشمنی کردند، از نفس خود دشمن‌تر ندیدم. با شجاعان و درندگان درآویختم، هیچ‌کس بر من همچو رفیق بد غلبه نکرد. همه نعمتی چشیدم، لذیذتر از عافیت نعمتی ندیدم. تلخی‌ها چشیدم و سختی‌ها دیدم، از فقر تلخ‌تر چیزی ندیدم. با پهلوانان و زبردستان پنجه زدم، از زن سلیطه سخت‌تر خصمی ندیدم. سنگ‌ها بر سر و تیرها بر جگر خوردم، هیچ بدتر ندیدم از حرف بد که بشنوی از کسی که حق خود از او بخواهی. مال‌ها و ذخیره‌ها تصدّق کردم، ندیدم هیچ صدقه بهتر از آن‌که گمراهی را به راه بازآری. بر قرب سلاطین و عطایشان مسرور گشتم، نیافتم هیچ سرور بزرگ‌تر از خلاصی از اختلاط ایشان» (راغب اصفهانی، ۱۳۷۱: ۴۲۹).

- «هرکه گوید مرا به الحان و اصوات و مزامیر خوش نیست، یا دروغ می‌گوید یا نفاق کند و یا حسّ ندارد و از جمله مردمان و ستوران برون باشد» (هجویری، ۱۳۰۴: ۵۲۲).

- «رأیت احمقاً مرزوقاً و عالماً محروماً، فَعَلِمْتُ أن التّدبیر لیسَ الی العباد» (الطرطوشی، ۱۹۹۰: ۵۲۲).

- «ما اوتی الرجل مثل غریزة عقل، فإن حرمها فطول الصمت، فإن حرمها فالموت أستر له» (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۳۸/۲).

- «بزرجمهر را سؤال کردند که: کریم کیست و بخیل؟ گفت: الکریمُ مَنْ اسْتَوَى عِنْدَهُ الذَّهَبُ وَ الْفِضَّةُ وَ سَائِرُ الْأَحْجَارِ» (نیشابوری، ۱۳۴۱: ۲۹).
- «بزرجمهر گفت: مردمان چه پادشاه و چه فرومایه ظفر نیافته‌اند بر چیزی که ایشان را بافایده‌تر و نیکبخت‌کننده‌تر و زینت و جمال‌دهنده‌تر باشد از پرهیزکاری خدا و تعظیم او [و] تصغیر نفس خود» (نصیرالدین طوسی، ۱۳۷۷: ۹۰).
- «دستور گفت: شنیدم که بزورجمهر بامداد به خدمت خسرو شتافتی و او را گفتی: شب‌خیز باش تا کام‌روا باشی» (مرزبان بن رستم، ۱۳۸۴: ۲۴۶).
- «بزرجمهر را پرسیدند که کدام خصلت است که نام پادشاهان را بلند گرداند؟ گفت سیاست کردن بر رعیت به عدل و راندن دشمن از مملکت خود به قهر» (مبارکشاه، ۱۳۴۶: ۱۱۲).
- «در ناصیه او آثار فساد و علامت خبث اعتقاد ظاهرست. نضارت دولت در ذبول اوست و چهارت حضرت در خمول او» (ملطیوی، ۱۳۵۱: ۳۴۴).

دانی بزرگمهر حکیم جهان چه گفت بشنو که بشنود سخنش هرکه عاقل است
گر مرگ در پس است املت ابلهی بود و در حق بود قضا و قدر سعی باطل است
و مکر سیرتیست که در نفس آدمیست آن را شناختن به یقین کار مشکل است
پس بودن ایمن از همه کس نفس خویش را کشتن به دست خویش چو زهر هلاهل است
(ابن یمین، بی‌تا: ۳۳۹)

- «پنج چیز به جد و جهد بنده حاصل گردد: علم و ادب و شجاعت و یافتن بهشت و رستن از دوزخ» (مستوفی، ۱۳۸۱: ۶۷).
- «گفتند عاقل‌ترین مردم کیست؟ گفت آن‌که در امور و عواقب آن نظر کند و از پیش از شروع، نیک و بد آن را به صدق فراست و رویت پیش خاطر مشخص گرداند و از دشمن به هیچ نوع غافل نشود و فرصت غنیمت شمارد» (تحفه، ۱۳۱۴: ۱۲۴).
- «بزرجمهر گوید: بزرگترین گوهری خرد است، و نیکوترین پیرایه‌ای شرم است، و مهربان‌ترین دوستی دانش است، و بزرگترین تمتعی رفق است» (تحفه‌الملوک، ۱۳۱۷: ۵).
- «بزرجمهر را پرسیدند که کدام پادشاه پاکیزه‌تر؟ گفت: آن‌که پاکیزگان از وی ایمن باشند و گناهکاران از وی بترسند» (جامی، ۱۳۷۹: ۱۴۸).
- « [بزرگمهر] گفت همه چیز به همه کس نداده‌اند» (فخرالدین علی صفی، ۱۳۵۲: ۲۱۴).
- «التمستُ الرَّاحَةَ لِنَفْسِي فَلَمْ أَجِدْ شَيْئاً أَرْوِحُ لَهَا مِنْ تَرَكَ لِأَيُّعِينَهَا» (الیوسی، ۱۴۰۲: ۵۱۶).

۲.۲. نقد و بررسی شخصیت بزرگمهر

براساس مستندات موجود، از دوره پیش از اسلام، از پنج گروه افراد که بیشتر نیز متولی امور دینی و سیاسی جامعه بوده‌اند، اندرزها و پندهایی برجای مانده است: ۱- پیامبران (زردشت) و مدعیان پیامبری (مانی)، ۲- موبدان، ۳- پادشاهان، ۴- وزیران، ۵- جنگاوران. البته ممکن است افراد و گروه‌های دیگری نظیر دبیران هم در این دوره به

اندرزگویی پرداخته باشند، ولی از آنجایی که تا کنون سندی که گواه این فرضیه باشد، به دست ما نرسیده است، در این زمان نمی‌توان نسبت بدان نظری قطعی داد. از این میان، از گروه پنجم، یعنی جنگاوران و پهلوانان که از آنان با عنوان ارتشتاران نام برده می‌شده است، تنها پندهای پراکنده‌ای در لابه‌لای متون تاریخی مختلف به دست ما رسیده است؛ نظیر این سخنان رستم فرخزاد خطاب به یزدگرد سوم که در کتاب *تاریخ طبری* نقل گردیده است «در جنگ تأمل از شتاب بهتر است و اینک تأمل باید که جنگ سپاهی از پس سپاهی دیگر، از هزیمت یک‌جا درست‌تر می‌نماید و برای دشمن سخت‌تر است» (طبری، ۱۳۸۳: ۵ / ۱۶۷۲). با توجه به این موضوع که از ارتشتاران، حتی یک رساله کوتاه تعلیمی برجای نمانده است، می‌توان چنین نتیجه گرفت که اندرزنانه‌نویسی و پندگویی در میان ایشان، از سنت و وظیفه‌ای خاص نشأت نگرفته است، بلکه با توجه به شرایط و مقتضیات حال، اندرز و پندی از زبان آنان بیان شده است.

علت اندرزگویی پیامبران، در ماهیت وجودی ایشان نهفته است. آنان واسطه میان مردم و خداوند هستند و از طریق وحی و الهامات معنوی، دستورالعمل‌هایی را برای ایجاد زندگی بهتر به مردم عرضه می‌کنند. «دین به انسان چیزی را می‌دهد که از هیچ منبع دیگری قابل دریافت نیست، اعتماد به حاصل کوشش‌های زندگی از طریق اتصال شخصی به قدرت یا قدرت‌های متعالی جهان. هر دینی معمولاً برای مؤمنین به خود و نیز وضع کلی جامعه مؤثر است... و سرانجام برای نجات و رستگاری برنامه‌ای عملی مطرح می‌سازد» (هیوم، ۱۳۹۱: ۲۰). بنابراین، واضح است که پیامبران، پیروان آیین خویش و حتی دیگر مردمان را در قالب اندرزه‌هایی، بدانچه خود، حق و حقیقت می‌دانند، سوق دهند. بنابراین، در چرایی اندرزگویی ایشان نباید به دنبال علت و عوامل خاصی بود.

اما چه چیزی سبب شده است تا در دوره پیش از اسلام، تنها سه گروه موبدان، پادشاهان و وزیران به صورت هدف‌مند و به‌عنوان یک مسئولیت اجتماعی به پندگویی و اندرزنانه‌نویسی بپردازند؟

برای یافتن علت یا عوامل اندرزگویی این سه گروه باید به گذشته‌های دور و نوع جامعه ایرانی که در برخی کتاب‌ها بدان اشاره شده است، مراجعه نمود. در *اوستا*، کتاب مقدس ایرانیان، درباره طبقه‌بندی جامعه چنین آمده است «کدامند [چهار] پیشه؟

آتریان، ارتشتار، برزیگر ستورپرور و [دست‌ورز] سازنده

خویشکاری همه [اینان] در راست اندیشی، راست گفتاری و راست کرداری با آسون مرد پیرو رَد دین‌پژوه، برابر است:

با گنش خویش جهان را به سوی آشه پیش می‌برند» (اوستا، ۱۳۹۲: ۱ / ۱۷۶). از این سخنان چنین مستفاد می‌شود که جامعه ایرانی در *اوستا* به گروه‌های فوق تقسیم شده و خویشکاری و هدایت مردمان این طبقات، بر عهده دین‌مردان و دین‌پژوهان درست آیین بوده است.^{۱۲} این طبقه‌بندی از قدیمی‌ترین اعصار شکل گرفته و تا دوره ساسانیان به همان منوال ادامه یافته است، تا این که در این زمان، گروه دیگری با عنوان دبیران و کارگزاران دولتی بدان افزوده می‌شود و از آن پس، این نظام طبقاتی جامعه ایرانی تا سقوط امپراتوری ساسانی به حیات خود ادامه داد. در کتاب *مینوی خرد*، وظایف هریک از این طبقات و به‌ویژه طبقه روحانیان، به صورتی کامل شرح داده شده است «مینوی خرد پاسخ داد

که وظیفه روحانیان، دین را خوب نگاه داشتن و پرستش و ستایش ایزدان را خوب و با دقت کردن و فتوی و حکم و آیین و رسم را همچنان که از بهدین پاک مزدیسنان آشکار است <درست داشتن> و مردمان را از کار خوب و نیکی آگاهاندن و راه را به سوی بهشت و بیم و پرهیز از دوزخ نشان دادن است. وظیفه نظامیان، دشمن زدن و شهر و بوم خویش را ایمن و آسوده داشتن است. وظیفه کشاورزان، کشاورزی و آبادانی کردن و تا حد امکان جهان را راحتی بخشیدن و آبادان داشتن است» (مینوی خرد، ۱۳۹۱: ۴۸-۴۹).^{۱۳} همان‌گونه که در این کتاب آمده، وظیفه تربیت و ارشاد مردمان برعهده موبدان و سایر روحانیان بوده است. موبدان و دیگر روحانیان زردشتی، جانشینان زردشت در سرزمین ایران محسوب می‌شدند و بسیاری از امور و مشاغل جامعه توسط ایشان تمثیت می‌یافته است. در مراسم عروسی، واسطه پیوند میان عروس و داماد بودند و همان لحظه با گفتن اندرزهایی، آن‌ها را برای داشتن یک زندگی مشترک خوب، راهنمایی و هدایت می‌کردند؛ وظیفه گذاشتن تاج بر سر پادشاه در روز تاج‌گذاری را موبدان موبد برعهده داشت، وظیفه مراقبت و نگاهبانی و نیز اجرای مراسم دینی در آتشکده‌ها را برعهده داشتند، وظیفه قضاوت و داوری در کشور برعهده آنان بود؛ نهاد آموزش و تحصیل در اختیار موبدان بود. همچنین کارهایی نظیر پیشگویی، پزشکی، معجزات و کرامات را به آن‌ها نسبت داده‌اند.^{۱۴} «آنان همچنین نقش مشاور (اندرزبد) را داشته‌اند و بر مبنای نوشته‌های کتیبه‌ها، از وجود رده‌ای در بین روحانیون به نام روحانی-مشاور (موبدان اندرزبد) آگاه هستیم که کارکرد مهمی نیز داشته‌اند» (دریابی، ۱۳۹۲: ۴۹). از این تعاریف، علت اهتمام موبدان و دیگر روحانیان زردشتی در جامعه ایرانی پیش از اسلام به اندرزگویی و اندرزنامه‌نویسی مشخص می‌شود.

پادشاهان ایرانی، از همان آغاز، علاوه بر مسئولیت رهبری سیاسی جامعه، برای خود، مقام رهبری دینی و روحانی نیز قایل بودند و خود را جانشین و سایه خداوند بر روی زمین می‌پنداشتند و اعتقاد داشتند که از جانب خداوند بر مردم سرزمین خود حکم می‌رانند. به‌طور مثال، در مورد هوشنگ، پادشاه پیشدادی که اندرزنامه‌ای نیز به وی منتسب است، چنین گفته‌اند «اول کسی او بود کی میان آدمیان داوری و حکم نهاد و عدل گسترد و انصاف مظلومان از ظالمان ستد و بدین سبب او را پیشداد لقب نهادند و بسیار کس از علمای پارسیان گفته کی هوشنگ و برادرش ویکرت دو پیغمبر بودند کی حق تعالی ایشان را با اهل آن زمانه فرستاده بود» (ابن‌بلخی، ۱۳۸۵: ۲۷). کیخسرو، سرمشق و الگوی شاهی در سرزمین ایران، از شخصیتی روحانی برخوردار بود و سرانجام نیز به آسمان و نزد ایزدان صعود کرد. علاوه بر پادشاهان هخامنشی که برای خود و اعمال‌شان تقدسی دینی قایل بودند،^{۱۵} در دوره ساسانی، که اطلاعات ما از آن به مراتب بیش‌تر از دوره‌های پیشین است، پادشاهان در کنار مقام پادشاهی - غالباً - برای خود مقام روحانیت نیز قایل بودند و درحقیقت، به‌عنوان پادشاه-موبد شناخته می‌شدند. در این زمینه می‌توان به سخنان آغازین اردشیر بابکان در یکی از نامه‌هایش نیز استناد جست، آنجا که می‌گوید «از اردشیر، درخشنده موبد، شاه شاهان، جانشین بزرگان: به فقیهان که بار دین را بر دوش دارند و اسواران که نگهداری کشور با ایشان است و دبیران که آرایه دولت‌اند و کشاورزان که آبادکننده روستاهایند» (عهد اردشیر، ۱۳۴۸: ۱۰۳). از این سخنان می‌توان چنین نتیجه‌گیری کرد که شاهان پیش از اسلام، با اتکا به این‌که خود را جانشین اهورامزدا بر روی زمین می‌دانستند، در کنار مقام رهبری سیاسی، برای خود جایگاه روحانیت نیز قایل می‌شدند، بنابراین واضح است که مانند زردشت

پیامبر و روحانیان زردشتی، بخواهند مردمان جامعه و به‌ویژه جانشینان‌شان را با اندرزهایی، مورد نصیحت و ارشاد قرار دهند.

از آن‌چه گفته شد و همچنین بررسی‌هایی که نگارنده انجام داد (در پژوهش دیگری به‌طور مفصل بدان پرداخته می‌شود)، مشخص گردید که در ایران پیش از اسلام و براساس نظام طبقاتی جامعه، وظیفه موعظه و ارشاد مخاطبان و اندرزنامه‌نویسی، به افراد و گروه‌های خاصی که به روحانیت آن زمان تعلق داشته و دارای وجهه مذهبی بوده‌اند، اختصاص داشته است. یعنی پیامبران، موبدان و پادشاهان و جدای از اینان، از هیچ‌یک از طبقات سیاسی، اجتماعی و ادبی آن زمان اندرزنامه‌ای برجای نمانده است، مگر سه مورد از وزرای تاریخی و پیش از تاریخ ایران (اوشنر دانا، جاماسب حکیم، بزرگمهر بختگان) که همچنان علت یا عوامل اندرزگویی ایشان و به‌ویژه شخص بزرگمهر مبهم است. متأسفانه از منصب وزارت در دوران پیش از اسلام، حتی دوره ساسانیان که با عنوان «وزرگ فرمدار» نامیده می‌شده است، به استثنای مواردی محدود - اطلاعات دقیق و جامعی در دست نیست و از این موضوع می‌توان چنین نتیجه گرفت که در دوره ساسانی و دوره‌های پیش از آن، برخلاف دوره اسلامی، شخص وزیر از مقام و مرتبه والایی برخوردار نبوده است و نهایتاً به مانند سایر مقام‌های دیوانی کشور، دارای جایگاهی بوده است. «این‌که بیش‌تر مورخینی که به عصر ساسانی پرداخته‌اند، به ندرت از وزیران آن دوره یاد کرده‌اند، خود می‌تواند دلیلی بر این باشد که نهاد وزارت در آن دوره نهاد قدرت‌مندی نبوده و یا حداقل در مورد شخص شاه نهادی ضعیف بوده است. از سوی دیگر، بارها و بارها سخن از وزراست و نه وزیر»^{۱۶} (نوحه‌خوان، ۱۳۹۹: ۹۴)؛ و این خود مبین این نکته است که احتمالاً در آن دوران، یک وزیر در رأس امور قرار نداشته، بلکه چندین وزیر به جنبه‌های مختلف امور کشور می‌پرداخته‌اند. در دوران پیش از اسلام، از هیچ‌یک از وزرای احتمالی سلسله‌های مادی، هخامنشی و اشکانی اطلاعاتی در دست نیست، در دوره ساسانی نیز به استثنای بزرگمهر حکیم، وزیر خسرو انوشیروان که پیرامونش را هاله‌ای از افسانه‌ها و داستان‌های ضد و نقیض فراگرفته است و چندین مورد معدود و در حد نام و نشانی، نظیر ابرسام، وزیر اردشیر بابکان و مهرنرسه، وزیر یزدگرد یکم، از دیگر وزرای این سلسله اطلاعات دقیقی بر جای نمانده است. جای بسی شگفتی است که از دو تن از وزیران دوره پیشاتاریخی و عهد اساطیری ایران، نام و نشان و اطلاعاتی برجای مانده است: اوشنر دانا، وزیر کیکاووس کیانی و جاماسب حکیم، وزیر و مشاور گشتاسب کیانی. همچنین در شاهنامه و در نقل داستان طهمورث، در چند بیت از شهرسپ نامی سخن به میان آمده است که گویا دستور و مشاور طهمورث بوده است. آنچه از مستندات پیداست، این سه تن، علاوه بر مقام وزارت، جایگاه روحانیت نیز داشته‌اند و در مبحث بعدی به این موضوع پرداخته خواهد شد.

۱.۲.۲. بزرگمهر وزیر

در وزیر بودن بزرگمهر بختگان نسبت به سایر مرتبه‌های سیاسی-دینی، تردید کمتری وجود دارد؛ چه آن‌که در میان اندرزهای به‌جا مانده و یا منتسب به وی ما به نمونه‌های فراوانی برمی‌خوریم که از اشراف وی بر امور سیاست و مملکت‌داری خبر می‌دهند. اندرزهایی همچون:

- «چه بیم‌گین‌تر؟»

- آزار پادشاهان نابخشایش گر [ناآمرزیدار]» (بزرگمهر بختگان، ۱۳۵۰: ۱۷).
- «گفتم مهتری را که شاید و مهتر کی برآساید؟ گفت مهتری آن را شاید که بد از نیک بداند، و مهتر آن گه برآساید که کار به کاردانان دهد.» (ظفرنامه، ۱۳۸۳: ۵).
- در *جاویدان خرد*، گردآوریده ابن مسکویه، پندنامه کوتاهی از زبان بزرگمهر، خطاب به خسرو انوشیروان نقل شده است که نوعی وصیت‌نامه در امور مملکت‌داری و اداره کشور به شمار می‌آید و آگاهی و شناخت کامل وی را نسبت به این‌گونه مسایل نشان می‌دهد. بخشی از این پندنامه چنین است «و فایده‌رسان‌ترین پادشاهان به رعیت، پادشاهی است که عمل کند به قاعده و طریقه مقررّه که پسندیده و معروف بوده در میان ایشان به خوبی و عامل گرداند بهترین ایشان را و نگاه دارد خون‌های رعیت را ریختن و برطرف نماید و نیست کند دشمن را از زمین خود» (ابن مسکویه، ۲۵۳۵: ۸۵).
- همچنین در موارد بسیاری، اندرزهای قابل توجهی از بزرگمهر در لابه‌لای کتاب‌های تاریخی نقل شده است که مرتبط با امور سیاست و اداره کشور می‌باشند. در زیر و برای پرهیز از تکرار به ذکر چند نمونه از آن‌ها اشاره شده است:
- «... تو انم گفت چه کسی سزاوار شاهی است. آن‌که فضایل بیش‌تر دارد و ادب بیش‌تر جوید و از عوام بیش‌تر گریزد و با رعیت مهربان‌تر باشد و خویشاوند را بیش‌تر رعایت کند و از ظلم بیش‌تر دوری گزیند.» (مسعودی، ۱۳۸۲: ۱/ ۲۶۴).
- «اگر ملک خواهد که او را بر همه ملکان فضل و فخر باشد، اخلاق خویش را مهذب و آراسته گرداند.» (نظام‌الملک، ۱۳۴۷: ۲۵۲).
- «کفایت مهمات و تحقیق مبهمات و حل مشکلات و دفع معضلات به اندیشه مبارک و فکر صواب‌اندیش پادشاه متعلق است.» (حسینی قزوینی، ۱۳۸۳: ۳۰۷).
- «بزرگمهر حکیم گفته است: سزاوار است که پادشاه در شکیبایی و کتمان سرّ مانند زمین و برای اهل فساد مانند آتش و در نرمی با کسی که با وی نرمی کند، مانند آب باشد.» (ابن طقطقی، ۱۳۸۹: ۲۹).
- و این جدای از موارد بسیاری است که در متون تاریخی پس از اسلام، از وی به عنوان وزیر خسرو اول ساسانی سخن به میان آمده است^{۱۷} و دامنه شمول آن، چنان پُررنگ و به اندازه‌ای گسترده است که سبب شده است تا در تاریخ و فرهنگ و ادبیات سرزمین ایران، بزرگمهر به‌عنوان نمونه برجسته منصب وزارت و وزیری خردمند و دانا معرفی شود و بر ذهن‌ها جایگیر و بر زبان‌ها جاری شود.
- همان‌طور که گفته شد، در دوره پیش از اسلام، تنها افراد و گروه‌هایی می‌توانستند به نوشتن اندرزنامه مبادرت جویند که اختصاص به روحانیت آن زمان داشته‌اند. بنابراین، در این فرضیه، تنها به یک دلیل می‌توانیم علت اندرزگویی بزرگمهر را توجیه نماییم و آن این‌که وی به واسطه هوش و استعداد ذاتی و نیز خردمندی‌هایی که از خود نشان داد، در میان همه وزرای تاریخی پیش از اسلام استثنا گردید و توانست به پند و اندرز به صورت ویژه و در مقیاس قابل توجهی پردازد. به بیان دیگر، هرچند در دوره ساسانیان طبقه‌بندی جامعه با دقت و حساسیت فراوانی رعایت می‌شد و رفتن از طبقه‌ای به طبقه دیگر و عهده‌دار وظایف طبقه‌ای دیگر شدن، خیلی سخت و محال

به نظر می‌رسید و در این باره می‌توان به قول اردشیر بابکان استناد نمود، آنجا که می‌گوید «هیچ بلایی به آن اندازه ویرانی نیارد و حکومتی را منقرض نسازد چونان که این طبقات با هم مختلط بشوند و در نتیجه فرومایگان به گاه پُرمایگان برآیند و به‌نژادان جاه‌مند از ایشان فروتر نشینند.»^{۱۸} (جاحظ، ۱۳۹۲: ۹۴)؛ اما به مانند بسیاری موضوعات و قوانین این جهانی، در این باره نیز استثنائاتی وجود داشته است و چنین نبوده است که هیچ‌گاه و تحت هیچ شرایطی، کسی نتواند به طبقه‌ای دیگر ملحق شود و عهده‌دار مسئولیتی خارج از وظایف طبقه اجتماعی خویش شود. «و آن عدم امکانی را که در تغییر طبقاتی و رفتن از یک طبقه به طبقات دیگر در هندوستان و نیز در اروپای باستان می‌بینیم، در ایران نداشته‌ایم» (مزدپور و دیگران، ۱۳۹۵: ۲۳۷) و آن وقتی بود که فردی از خود اهلیت و شایستگی خاصی را نشان می‌داد؛ در چنین شرایطی و پس از انجام برخی آزمایش‌ها و بررسی‌ها، می‌توانست به غیر طبقه خویش داخل شود و یا مسئولیتی را خارج از جایگاه اجتماعی خویش، بر عهده بگیرد. همچنان که در نامه تنسر آمده است «آن را بر شهنشاه عرض کنند، بعد تجربت موبدان و هرابده و طول مشاهدات، تا اگر مستحق دانند، به غیر طایفه الحاق فرمایند.» (تنسر، ۱۳۹۶: ۸۴)؛ و چه بسا بزرگمهر بختگان نیز چنان اهلیت و خردمندی را از خویش نشان داده و آن‌چنان سخنان حکیمانه‌ای را بر زبان خویش جاری نموده، که پادشاه سختگیری همچون خسرو انوشیروان و موبدان بلندپایه را متقاعد نموده که بخواهند از اقوال و گفتار حکیمانه‌اش بهره جویند و او نیز به مانند آن‌ها به اندرزگویی بپردازد و به جایگاهی برسد که روزی خسرو انوشیروان از وی بخواهد تا پندنامه بزرگمهر، یا پندنامه‌های دیگری را بنویسد تا خود و دیگر مقامات کشور از آن‌ها بهره جویند، اندرزنامه‌هایی که اینک نیز به‌صورت پراکنده در میان کُتب مختلف، نشانه‌هایی از آن‌ها بر جای مانده است. در فارسنامه ابن‌بلخی، در تأیید این فرضیه (وزیر بودن بزرگمهر) و جدا دانستن وی از جامعه موبدان، چنین آمده است «در پیش تخت کرسی زر بودی کی بزرگمهر بر آن نشست و فروتر از آن کرسی موبدان موبد بودی» (ابن‌بلخی، ۱۳۸۵: ۹۷). هرچند در پذیرش این سخن تردید جدی وجود دارد، چه در دوره ساسانیان، شخص موبدان موبد، پس از پادشاه، بالاترین مقام و جایگاه را داشته است.^{۲۰} «اختیارات موبدان موبد به اندازه‌ای بود که تا به پادشاهی کسی رضایت نمی‌داد و تاج را به دست خود بر سر کسی نمی‌گذاشت، حق سلطنت نداشت.» (نفیسی، ۱۳۸۴: ۳۶). در برخی موارد، مقام و جایگاه‌شان از شخص پادشاه نیز فراتر می‌رفت، نظیر آنچه در عهد سلطنت بلاش ساسانی رخ داده است.

۲.۲.۲. بزرگمهر موبد

از جاماسب و به‌ویژه اوشنر دانا، برخلاف سایر وزرای دوران پیش از اسلام، پندها و اندرزهایی برجای مانده است. اما انگیزه و سبب اندرزگویی این دو، دور از ذهن نیست: جاماسب، داماد زردشت بود و پس از زردشت، از سوی گشتاسب به عنوان جانشین او در دربار و نخستین موبد برگزیده شد.^{۲۱} از جاماسب، رسالاتی با عنوان یادگار جاماسبی و جاماسب‌نامه به دست ما رسیده است که در ضمن پرداختن به موضوع اصلی آن، پیشگویی، اندرزها و پندهایی نیز به چشم می‌خورد.^{۲۲} زردشت در گاهان، جاماسب را مورد خطاب قرار داده و اندرز می‌دهد، اندرزی که می‌تواند دلیل دیگری بر مقام روحانیت جاماسب باشد. آن اندرز چنین است «ای جاماسب فرزانه! [بشود که] نگاهبان [دین] - [آن‌که] برای رهایی [مردمان] آفریده شده است - این آموزش‌ها را بشنود:

راست‌گفتار هرگز به پیوند با دروند نخواهد اندیشید...» (اوستا، ۱۳۹۲: ۱ / ۷۱).

از اوشنر دانا نیز اندرزنامه‌ای به شیوه سؤال و جواب بر جای مانده است که رنگ و بوی قدمت و دیرینگی از لابه‌لای واژگان آن آشکار است. «اندرزنامه‌ای که به اوشنر منسوب است، از جهتی منحصر به فرد است و آن مبنای عددی اندرزهای این کتاب است» (گشتاسب، حاجی‌پور، ب ۱۳۹۲: ۱۴۲). از این اندرزنامه و پندهای مندرج در آن، اشراف اوشنر بر مباحث دینی و موضوعات مرتبط با آن نمایان است، به طوری که شمار قابل توجهی از اندرزهای این رساله، آشکارا ماهیتی دینی دارند. اندرزهایی همچون:

- «چون نیست (هیچ) نیکی از اشوئی (= پاکی) و نیز نیست (هیچ) بدی بدتر از دروندی، درویش تواند کرفه انبار کردن و که یزدان یکتا یار (اوست)، چگونه شاید بودن» (اوشنر دانا، ۱۳۷۳: ۳۷)؛

- «هوشیار باید بودن که تا به گیتی زنده‌اید، کامه، هرمزد خدای ورزیدن (و) به دین باید بودن که ما را گناگ (مینوی) دروند با زادگانش نفریید و ما را از راه راست یزدان به‌مگرداند.»^{۳۳} (همان، ۴۹-۵۱).

در شاهنامه و در ابیاتی که در تعریف شهرسپ، وزیر طهمورث، آمده است نیز توصیفاتی به چشم می‌خورد که نشان از مقام روحانیت شهرسپ دارد؛ آن ابیات چنین است:

مَر او را یکی پاک‌دستور بود	که رایش ز کردار بد دور بود
خَنیده ^{۲۴} بهر جای و شهرسپ نام	نزد جز به نیکی بهر جای گام
همه روز بسته ز خوردن دو لب	به پیش جهاندار بر پای شب
چو جان بر دل هر کسی بود دوست	نماز شب و روزه آیین اوست
سر مایه بود اختر شاه را	در بند بُد جان بدخواه را
همه راه نیکی نمودی به شاه	همه راستی خواستی پایگاه

(فردوسی، ۱۳۸۶: ۱ / ۳۶)

اما موضوع اندرزگویی بزرگمهر، به مانند شخصیت تاریخی اش اندکی با ابهام و حدس و گمان همراه است و برای آن می‌توان از دو فرضیه بهره گرفت: نخست، فرضیه موبد دانستن بزرگمهر ولو پیش از رسیدن به منصب وزارت؛ دوم، وزیر دانستن وی با شرایطی ویژه.

همان طور که پیش‌تر گفته شد، براساس برخی منابع، ماجرای آشنایی خسرو انوشیروان با بزرگمهر به دوران کودکی بزرگمهر برمی‌گردد، جایی که خسرو در خواب دید که «در جامی زرین باده می‌نوشد و خوکی سر در جام می‌کند و از همان جام می‌آشامد. چون بامداد شد، از موبدان درباره خواب پرسید. اما نتوانستند خوابگزاری کنند.» (ثعالبی، ۱۳۶۸: ۴۰۱). پس به دستور انوشیروان به جست‌وجو در اطراف و اکناف سرزمین پادشاهی پرداختند تا کسی را بیابند که بتواند خواب وی را تعبیر نماید، تا این‌که یکی از این موبدان به شهر مرو، برای استراحت در گوشه‌ای به نظاره کودکانی نشست که در نزد موبدی به تعلیم و آموزش زند و اوستا، کتاب‌های دینی زردشتیان، مشغول بودند:

همی کودکان را بیاموخت زند به تندی و خشم و به بانگ بلند
یکی کودکی مهتر اندر برش پژوهنده زند و اُستاسرش

همی خواندندیش بوزرجمهر نهاده بر آن دفتر از مهر چهر
 عنان را بیچید موبد ز راه بیامد پرسید از خواب شاه
 نیسنده گفت: این نه کار من است ز هر دانشی زند یار من است
 ز موبد چو بشنید بوزرجمهر بدو داد گوش و برافروخت چهر
 به استاد گفت: این شکار من است گزاریدن خواب کار من است...
 (فردوسی، ۱۳۸۶: ۱۶۹ / ۷ - ۱۷۰)

و در ادامه، بزرگمهر به همراه آن موبد به دربار خسرو انوشیروان می‌رود و خواب وی را به بهترین نحو تعبیر می‌کند و از آن پس مقامش نزد وی بالا و بالاتر می‌رود تا این‌که به مقام وزارت نیز نایل می‌شود. شاید از همین ابیات شاهنامه حکیم طوس بتوان چنین استنباط کرد که بزرگمهر، لااقل در ابتدای کار در مسیر موبدی و موبدپیشگی قرار داشته است و از همین رو، نزد موبد مزبور در حال یادگیری زند و اوستا بوده است. این فرضیه (= موبد بودن بزرگمهر)، همچنین با چند نکته تقویت می‌شود، از جمله این‌که:

در پندنامه بزرگمهر و برخی کتب دیگر نظیر شاهنامه، اندرزهایی از بزرگمهر نقل شده است که بیان‌کننده و نیز دعوت‌کننده به پاره‌ای موضوعات دینی زردشتی می‌باشند؛ برخی از این اندرزها چنین است:

- «این نیز پیداست که گناه‌مینو [اهریمن] به آفریدگان اهورامزدا کاری از این گران‌تر [بدتر] هم کرد؛ چون‌که کرفه مزد [مزد نیکوکاری] و وناس و بادافراه [بادافراه گناه] را فرجام (پایان) کار از اندیشه مردمان بنهفت» (بزرگمهر بختگان، ۱۳۵۰: ۵).

و در جای دیگر، به سه رکن دین زردشتی، گفتار نیک، پندار نیک و کردار نیک اشاره می‌کند، به گونه‌ای که یادآور سخنان زردشت در اوستاست. آن اندرز چنین است:

- «چه بهی و چه بدتری؟»

بهی، اندیشه نیک و گفتار نیک و کردار نیک و بدتری اندیشه بد و گفتار بد و کردار بد (است)» (همان، ۳). در جای دیگر می‌گوید:

- «دین کدام به؟»

آن‌که داد یزدان، دیوی دیوان، مزد کرفه، بادافراه گناه در آن پیداتر و راه و رسته (روش) فرارون‌تر (خوب‌تر، نیک‌تر) کرفه بداد (آیین، روش) تر پدید آید.» (همان، ۱۳ - ۱۴).

هر آن کس که او کرده کردگار بدانند، گذشت از بد روزگار

پرستیدن داور افزون کند ز دل کاوش دیو بیرون کند

(فردوسی، ۱۳۸۶: ۱۸۱ / ۷)

بنا بر قول مشیرالدوله پیرنیا، بزرگمهر در دربار خسرو انوشیروان به عنوان معلم و مربی، مسئولیت تعلیم و تربیت ولیعهد (هرمزد) را بر عهده داشته است. «در ابتدا معلم هرمز پسر انوشیروان بود و چون شاه دانایی و لیاقت او را مشاهده کرد، او را به وزارت انتخاب نمود.» (پیرنیا، اقبال آشتیانی، بی‌تا: ۲۱۹)؛ و ما می‌دانیم که یکی از وظایف

گروهی از موبدان، تعلیم و آموزش شاهزادگان، بزرگزادگان و دیگر مقامات امپراتوری بوده است و از آن‌ها به عنوان مغان اندرزبد یاد می‌شده است. «مغان اندرزبد (mogandarzbad) یا "مشاور مغان"، مشاور قانونی بود که یکی از بالاترین مقامات طبقه روحانیون به شمار می‌رفت. موقعیت این منصب با مقام موبدان موبد (mobadan) (mobad) کاملاً متفاوت بود.» (شُمن، ۱۳۸۵: ۶۲). اردشیر بابکان، در عهدی که از خود به یادگار نهاده است، از چندین گروه و منصب که پادشاهان را از آن‌ها گریزی نیست، نام می‌برد: «چنین دانم که شما با در دست داشتن کار شهریاری به زنان و فرزندان و همالان و کنیزکان و وزیران و یاران و یاوران و کوهک‌کاران و اندرزگویان و پیرامونیان و دلخکان و آرایشگران گرفتار خواهید بود...» (عهد اردشیر، ۱۳۴۷: ۶۵)؛ از این سخنان اردشیر این نکته به ذهن متبادر می‌شود که اندرزگویان جدای از وزیران هستند و با توجه به اشاره نکردن به موبدان که مهم‌ترین گروهی هستند که پادشاهان و به‌ویژه شاهان ساسانی را از ایشان گریزی نیست، می‌توان چنین نتیجه گرفت که در سخنان بالا، اندرزگویان را مترادف موبدان و مجاز جزء از کل آنان دانسته است.

در تأیید این فرضیه، همچنین نویسنده کتاب *مجموع التواریخ و القصص* از بزرگمهر بختگان در میان حکیمان و موبدان دربار خسرو انوشیروان سخن به میان می‌آورد: «اندر عهد کسری نوشروان، دانایان و حکیمان و موبدان بسیار جمع شدند، بزرگمهر بختگان و برزوی طبیب، که کلیله و دمنه آورد و یونان دستور و مهبود فرمایاد و خورشید خزینه‌دار و مهابود و نرسی و سیمابرزین»^{۲۵} (مجموع التواریخ و القصص، ۱۳۱۸: ۹۶)؛ سپس به صورت صریح، این انجمن حکما و اندیشه‌وران را موبدان دوره خسرو انوشیروان معرفی می‌کند: «اندر عهد هرمزد نوشروان هرچ مانده بود ازین موبدان، همه به بهانه‌ها بکشت، چون ایزدگشسب و بهرام آذرمهان و دیگران» (همان). از این سخنان دو نکته را می‌توان برداشت نمود: نخست آن‌که بزرگمهر -خواه همان برزویه باشد و خواه نه- از جمله حکیمان و موبدان دربار خسرو دوم بوده است و نکته دیگر این‌که بسیاری از مشاغل و حرف دوره ساسانیان، توسط موبدان و دیگر روحانیان آن زمان، که حکیمان و عالمان عصر خویش نیز بودند، تمشیت می‌یافته است.

همچنین در میان برخی کتاب‌های دوره اسلامی، از موبد یا موبدان دوره پیش از اسلام، با لفظ «دستور» یاد شده است که معادل امروزی «وزیر» است.^{۲۶} به طور مثال، ما در *کارنامه اردشیر بابکان* می‌خوانیم که اردشیر «اندر زمان موبد موبدان را پیش خواست و پرسید که ای هیربد، درباره کسی که به جان پادشاهان کوشد، چه گویی؟ موبد گفت که انوشه باشید و به کام رسید. آن‌که به جان پادشاهان کوشد، سزاوار مرگ است و او را بیاید کشتن» (کارنامه اردشیر، ۱۳۸۹: ۲۰۲). در *شاهنامه فردوسی*، از موبدان موبد و هیربد با عنوان «دستور» یاد شده است:^{۲۷}

ز دستور ایران پیرسید شاه که بدخواه را برنشانی به گاه
شود در نوازش بر آن‌گونه مست که بیهوده یازد به جان تو دست
چه بادافره‌ست این برآورده را چه سازیم درمان خودکرده را
چنین داد پاسخ که مهترپرست چو یازد به جان جهاندار دست
سرش برگنه بر ببااید برید کسی پند گوید نباید شنید
(فردوسی، ۱۳۸۶: ۱۹۶/۶)

در تأیید این نکته، می‌توان به گفته نویسنده تاریخ بلعمی نیز استناد نمود، آنجا که از ابرسام، وزیر اردشیر بابکان، نام می‌برد: «و او را وزیری بود موبدی بزرگ، نام وی هرچند بن سام با حکمت بسیار و اردشیر از او ایمن بود، زنان و خواسته همه بدو استوار داشتی.» (بلعمی، ۱۳۵۳: ۲ / ۸۸۷ - ۸۸۸).^{۲۸} ایشه (یغیشه، الیشاؤس) مورخ ارمنی قرن پنجم میلادی، از عنوان و منصب دره‌نرزبَد (رایزن و مشاور دربار) مابین موبدان موبد و هزاربَد نام می‌برد، که به عقیده کریستن‌سن، احتمالاً خوانشی دیگر از عنوان وزیرگ فرمدار دوره ساسانی باشد، در این صورت می‌توان چنین استنباط کرد که در این دوران، وزیران دربار از میان جامعه موبدان، که بیشترین حکما و اندیشمندان آن روزگار از میان ایشان برمی‌خاسته‌اند، انتخاب می‌شده‌اند.^{۲۹}

۱.۲.۲.۲. بزرگمهر-برزویه

از لابه‌لای مطالب کتاب‌های تاریخی و نیز آنچه از بزرگمهر برجای مانده است، مستندات و نشانه‌هایی به چشم می‌خورد که ما را بر یکی دانستن وی و برزویه طیب رهنمون می‌سازد. در زین‌الانخبار گردیزی و الفهرست ابن ندیم،^{۳۰} آوردن کتاب کلیله و دمنه از هندوستان به ایران، به بزرگمهر نسبت داده شده است «بزرجمهر، حکیم عجم وزیر او بود و کلیله و دمنه از هندوستان او به ایران آورد و شطرنج به روزگار او آوردند.» (گردیزی، ۱۳۶۳: ۸۷). اگر این قول صحیح باشد، باید بپذیریم که بزرگمهر بختگان همان برزویه طیب است. این موضوع، یعنی یکی دانستن بزرگمهر و برزویه طیب، منافاتی با موبد بودن وی ندارد، زیرا از دیرباز، یکی از مشاغل مغان و موبدان، پزشکی بوده است،^{۳۱} اما یکی دانستن بزرگمهر و برزویه از سوی برخی مورخان و محققان نیز بی‌سببی نیست؛ چه آن‌که در کتاب خردنامه، اندرزنامه کوتاهی به شیوه سؤال و جواب نقل شده است که در آن از بزرگمهر، سؤال‌هایی مرتبط با دانش پزشکی پرسیده می‌شود و او در قالب پندهایی، بدان‌ها پاسخ می‌دهد. بخشی از این اندرزنامه چنین است:

«بزرجمهر حکیم را گفتند که: ما را از باب بجشکی چیزی یاد کن تا از تو یادگار داریم. بزرجمهر گفت: چهار چیز بینایی را بیفزاید، چهار چیز بینایی بکاهد و چهار چیز تن را فربه کند و چهار چیز تن را نزار کند. اما آن چهار چیز که بینایی چشم را بیفزاید: یکی سبزه خرم و دیگر آب روان و سیم شراب روشن و چهارم روی دوست دیدن، اما آن چهار چیز که بینایی را بکاهد: یکی طعام شور خوردن و دیگر آب سوزان بر سر ریختن و سیم اندر چشمه آفتاب نگرستن و چهارم روی دشمن دیدن. اما آن چهار چیز که تن را فربه کند: یکی جامه نرم و باریک پوشیدن و دیگر عطرها خوش بوییدن، سیم خویشتن پاکیزه داشتن، چهارم چون طعام بخورد، بخسبد. اما آن چهار چیز که تن را لاغر کند: یکی گوشت قدید خوردن، دوم شب بسیار رفتن، سیم اندر گرمابه بسیار نشستن، چهارم بامداد خفتن.» (خردنامه، ۱۳۷۲: ۴۶).^{۳۲}

و این جدای از اندرزهای معتابھی است که در پندنامه بزرگمهر و دیگر کُتب تاریخی از بزرگمهر نقل شده و یا بدو منسوب است و از آشنایی بزرگمهر با علم طب و تعمق در آن از سوی او خبر می‌دهند. برخی از این‌گونه اندرزها چنین است:

- «به مردمان در گیتی چه بایسته‌تر آید؟

او که تندرست است، کام‌انجامی و چون تن بیمار بود، درستی تن [تندرستی، صحت] و چون از تن ناامید بود، بختگی [نجات، آزادی] روان» (بزرگمهر بختگان، ۱۳۵۰: ۱۳).

به نیافت رنجه مکن خویشتن که تیمار جان باشد و رنج تن
ز نیرو بود مرد را راستی ز سستی دروغ آید و کاستی
(فردوسی، ۱۳۸۶: ۱۷/ ۱۸۰)

- «گفتم هیچ باشد که نخورند و تن را سود دارد؟ گفت شش چیز، جامه نرم و دیدار نیکو و صحبت بزرگان و نیکی دیدن از دوستان و گرمابه معتدل و بوی خوش.» (ظفرنامه، ۱۳۸۳: ۱- ۱۱).

- «عافیت تن سه چیز است: کم خوردن و کم خفتن و کم گفتن.»^{۳۳} (غزالی، ۱۳۱۷: ۱۳۰).

- «و گفت که: از جمله نشانی‌ها و علامت‌های کلان‌سالی و پیری آدمی، ضعیف شدن چیزی است مثل قوتی از قوا که قوی بوده باشد، بی آنکه او را بیماری و علتی داشته باشد» (ابن مسکویه، ۲۵۳۵: ۷۰).

- «سه چیز موروثی است: روی خوب و خوی خوش و همت بلند و متکبری و سفلی» (خواندمیر، ۱۳۷۲: ۵۹).

همچنین در میان مطالب برخی کتاب‌های دیگر، اندرزهایی از بزرگمهر نقل شده است که در آن‌ها با استفاده از مسایل و موضوعات مرتبط با پزشکی، تصاویر و مضامین تعلیمی و اندرزی خاصی خلق شده است. برخی از آن اندرزه‌ها چنین است:

- «وزیران بر مثال اطباوند و طیب دارو ندهد جز سقیم را.» (سعدی، ۱۳۷۶: ۱۳۵).

- «... گفتند: ایها الحکیم در چنین واقعه سخت و شدت بکمال رنگ و بوی و قوت جسم تو برقرار است و هیچ ضعف و تغیر در ذات تو پدید نیامده است؟ جواب داد که: من گوارشی ساخته‌ام از شش خلط و هر روز از آن گوارش شربت می‌خورم و اعتدال مزاج من به سبب آن برقرار است. گفتند: یا حکیم شرح آن گوارش به ما بگوی که اگر نعوذ بالله روزی بدین نوع گرفتار شویم یا یاری از یاران را بدان احتیاج افتد، بدان مشغول شویم؟ گفت: خلط اول وثوق است به فضل باری تعالی که به همه حال دستگیری درماندگان کند و خلط دوم علم بدان که هرچه مقدر است، واقع و کائن خواهد بود، اضطراب و جزع مفید نباشد. سیم دانستن که صبر بهترین دوايي است که ممتحن آن را وسیله شفا سازد...» (عقیلی، ۱۳۶۴: ۲۱).^{۳۴}

- «بزرگمهر حکیم گفته است که مردم بد در میان مردم نیک چون گوسپند گرگین است در میان گوسفندان صحیح، صحت ایشان در وی دشوار اثر کند و علت وی در ایشان به آسانی مؤثر باشد، از آن‌که نفس انسانی مایل به فساد است.» (مجد خوافی، ۱۳۹۱: ۱۶۶).

این نوع بهره‌گیری از مباحث و موضوعات پزشکی از سوی بزرگمهر و خلق مضامین جدید تعلیمی، خود می‌تواند دلیل دیگری بر آشنا بودن وی با دانش پزشکی و درستی فرضیه یکی بودن بزرگمهر و برزویه طیب باشد، به‌ویژه که در میان اندرزه‌های به‌جا مانده از دیگر گروه‌های اندرزگو در دوره پیش از اسلام -نظیر آنچه از شاهان ساسانی به دست ما رسیده است- این نوع بهره‌گیری از علم پزشکی و مباحث مرتبط با آن، در خلق تصاویر و مضامین جدید تعلیمی، دیده نمی‌شود^{۳۵} و این خود می‌تواند سند دیگری بر اثبات این فرضیه باشد که بزرگمهر تعلق به جامعه موبدان داشته است. در حقیقت، کیفیت و بسامد اندرزه‌های مربوط به علم طب که از بزرگمهر نقل شده به

گونه‌ای است که گویی بیان‌کننده آن‌ها سال‌ها در این علم ممارست داشته و تجاربی را که به روزگاران به دست آورده، در قالب پندهایی ریخته و در اختیار دیگران قرار داده است.

از گفته‌های بالا چنین برداشت می‌شود که بزرگمهر (= برزویه) -لااقل- در بادی امر و حتی تا زمانی پس از آن به وظیفه موبدی (= حکیم و پزشک؛ مربی و اندرزگر) اشتغال داشته است و از این‌رو توانسته است به عنوان یکی از موبدان حکیم آن روزگار، به اندرزگویی و نوشتن اندرزنامه مبادرت جوید و اندرزهای قابل توجهی را نیز از خود به یادگار بگذارد.

۳. نتیجه‌گیری

در دوره پیش از اسلام و براساس نظام طبقاتی آن روزگار، تنها گروه‌های خاصی از جامعه که اختصاص به روحانیت داشتند، می‌توانستند به صورت ویژه و هدف‌مند به اندرزگویی و نگارش رسالات تعلیمی بپردازند. اما در این میان، از سه وزیر پیش از اسلام اندرزهایی برجای مانده است: اوشنر دانا، جاماسب حکیم و در نهایت بزرگمهر بختگان. علت اندرزگویی دو مورد نخست قدری واضح و منطقی‌تر است؛ چه آن‌که براساس مستندات موجود، جاماسب و اوشنر، هر دو علاوه بر مقام وزارت، مقام روحانیت نیز داشته‌اند، فی‌المثل جاماسب حکیم که داماد زردشت و جانشین وی در دربار محسوب می‌شده است، مسئولیت روحانیت را نیز همراه با وزارت بر عهده داشته و در حقیقت، به عنوان وزیر-موبد شناخته می‌شده است. اما این موضوع در مورد بزرگمهر قدری متفاوت است. وی به دوران تاریخی سرزمین ایران مرتبط است و از هیچ وزیر دوران تاریخی، به جز بزرگمهر، اندرز و پندنامه‌ای برجای نمانده است؛ همچنان که از مهرنرسه، وزیر یزدگرد که به نسبت سایر وزیران دوره ساسانی، اطلاعات بیشتری بر جای مانده است، نه تنها پندنامه که حتی یک اندرز نیز به دست ما نرسیده است و دیگر این‌که بزرگمهر به مانند جاماسب به عنوان موبد اشتهار نداشته است. بنابراین، برای جست‌وجوی علت یا عوامل اندرزگویی وی باید با توجه به مستندات موجود، به بررسی آن بپردازیم. با مطالعه و بررسی بیش از سی متن تاریخی که در آن‌ها اطلاعات و به‌ویژه اندرزهایی از بزرگمهر نقل شده است و مشاهده تعداد قابل توجهی اندرز مرتبط با علم پزشکی در آن‌ها، می‌توان یقین حاصل نمود که فرضیه برخی محققان درباره بزرگمهر صحیح است و او همان برزویه طبیب است که از جمله موبدان حکیم دربار خسرو انوشیروان بوده است. جدای از این، اگر وی را -براساس قول برخی مورخان- مربی هرمزد، پسر خسرو دوم بدانیم و نیز نشانه‌هایی که از اشراف وی در مباحث دینی زردشتی دیده می‌شود، جای تردیدی باقی نمی‌ماند که بزرگمهر -حداًقل در یک برهه زمانی- اختصاص به موبدان و جامعه روحانیت آن دوران داشته است و البته که مقام و جایگاه موبدان موبدی نداشته است.

دلیل دوم اندرزگویی وی را نیز می‌توان با موضوع طبقه‌بندی جامعه مرتبط دانست. آن‌گونه که در کتب تاریخی آمده، هرچند رفتن افراد به طبقه دیگر و پرداختن به امور آنان، بسیار دشوار بوده، اما غیر ممکن نبوده است و بعضاً استثنائاتی نیز وجود داشته است. بدین معنا که ممکن بود فردی از خود اهلیت و شایستگی‌های قابل توجهی را نشان دهد و بعد از طی مراحل و آزمایش‌های گوناگون و در صورت موفقیت، به وی مجوز انتقال به طبقه دیگر اعطا شود. بنابراین، بعید نیست که وزیر دانا و سرد و گرم چشیده‌ای همچون بزرگمهر که به احتمال زیاد از خانواده‌ای

اشرافی نیز بوده است، به واسطه نعمت خدادادی‌ای که از آن بهره‌مند بوده است، توانسته باشد آن اهلیت و سزاواری را از خویش نشان دهد که از جانب پادشاه سخت‌گیری همچون خسرو انوشیروان، مأمور نگارش اندرنامه و یا رسالات تعلیمی مختلفی شود و به اندرز وی و اطرافیان و دیگر مردمان پردازد.

اما از آنچه گفته شد و با در نظر گرفتن تمامی شواهد و مستندات موجود، می‌توان چنین نتیجه گرفت که بزرگمهر بختگان یا همان برزویه طیب، در آغاز به جامعه موبدان دوره ساسانی تعلق داشته و سپس به مقام وزارت خسرو انوشیروان رسیده است و گواه آن، همه آن نشانه‌هایی است که در اندرزهای بزرگمهر و مطالب مختلف کتاب‌های تاریخی در مورد او برجای مانده است و در صفحات پیشین بدان‌ها اشاره گردید.

۴. یادداشت‌ها

۱. «این نام گویا مصحف "برزمهر" یا "داد برزمهر" بوده است که او را "زمهر" هم نوشته‌اند، ظاهر نام صحیح او دات برزمر است» (بهار، ۲۵۳۵: ۵۲/۱).
۲. نولدکه، ۱۳۷۸: ۴۰۷.
۳. بناکتی، ۱۳۴۸: ۶۱.
۴. کریستن‌سن، ۱۴۰۱: ۴۲.
۵. در این باره همچنین رجوع شود به: درّی، ۱۳۹۰: ۵۵.
۶. در این باره نک. فردوسی، ۱۳۸۶: ۸ / ۱۶۷-۱۷۶؛ ثعالبی، ۱۳۶۸: ۴۰۲-۴۰۳؛ مجمل التواریخ و القصص، ۱۳۱۸: ۷۵.
۷. مسعودی، ۱۳۸۲: ۱ / ۲۷۰.
۸. در این باره رجوع شود به: غزالی، ۱۳۸۰: ۱ / ۵۳۳؛ ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۲۵۸.
۹. از آنجایی که در تحقیقات پیشین، پیرامون وجود تاریخی شخصیت بزرگمهر و اثبات آن به تفصیل سخن رفته است و همچنین در صفحات بعدی پژوهش پیش رو و در لابه‌لای پرداختن به جنبه‌های اصلی موضوع، وجود تاریخی وی نیز تا حدودی تبیین خواهد گردید، در این جا از پرداختن بیش تر به آن خودداری گردید. برای آگاهی بیشتر در این زمینه رجوع شود به: کریستن‌سن، ۱۴۰۱: ۳۰-۴۷؛ درّی، ۱۴۰۰: ۴۵-۶۰؛ بهار، ۲۵۳۵: ۱ / ۵۲-۵۳؛ KhaleghiMotlagh, 1989: 427-429.
۱۰. جعفری دهقی، ۱۳۸۲: ۲۴۵.
۱۱. از آنجایی که در صفحات بعدی و به مناسبت‌های گوناگون، اندرزهایی از برخی منابع، نقل خواهد شد، در اینجا و به منظور پرهیز از تکرار، از ذکر این گونه اندرزها خودداری گردید.
۱۲. درباره طبقه‌بندی جامعه در سرزمین ایران و چگونگی آن، رجوع شود به: فرای، ۱۳۷۷: ۳۴۹.
۱۳. این موضوع، یعنی بر عهده گرفتن وظیفه موعظه و ارشاد و به‌طور کلی آموزش توسط موبدان، در دوره ساسانیان به اوج خود رسید. «در پی کوشش‌های کرتیر، آذرباد مهراسپندان و مغانی که مقاصد مشابهی در سر داشتند، روحانیت دست به کار سازماندهی خود به صورت دستگاه دینی دولتی گردید و اختیار آموزش و داوری را به دست گرفت» (پارشاطر، ۱۳۸۹: ۳ / ۴۵). همچنین رجوع شود به: گیرشمن، ۱۳۸۸: ۳۷۴.
۱۴. برای آشنایی با وظایف مختلف موبدان در دوره پیش از اسلام، رجوع شود به: کولسنیکف، ۱۳۹۸: ۸۰-۸۱؛ شاکد، ۱۳۹۷: ۱۱۰؛ جاحظ، ۱۳۹۲: ۱۶۳-۱۶۴؛ دریایی، ۱۳۹۲: ۸۰؛ فکری‌پور، ۱۳۸۸: ۱۰۱-۱۱۲؛ کریستن‌سن، ۱۳۸۷: ۶۵؛ همان، ۱۳۸۴: ۸۳-۸۵.
۱۵. بهار، ۱۳۹۰: ۵۴.
۱۶. در این باره همچنین رک. جاحظ، ۱۳۹۲: ۲۲۳.
۱۷. نک. قزوینی، ۱۳۷۳: ۲۹۱؛ بناکتی، ۱۳۴۸: ۶۳.

۱۸. «اگرچه جدایی طبقات در ایران شاید به شدت نظام کاست که در هند وجود داشت نبود، اما با این همه گذشتن از سد طبقات، بالاخص سدهایی که میان مردم عادی و طبقات ممتاز وجود داشت به هیچ وجه آسان نبود» (پارشاطر، ۱۳۸۹: ۳/ ۴۴). در صورت صحت نقل، داستان خسرو انوشیروان و مرد کفشگر نیز می‌تواند نمونه خوبی از حساسیت در مراعات طبقه اجتماعی افراد تلقی شود.
۱۹. در این باره همچنین رک. ویسهوفر، ۱۳۹۶: ۲۲۲.
۲۰. «پادشاهان را مرجعی بود، [و] آن: موبد موبدان، یعنی اعلم علما و اقدم حکما [بود]، به دستور او کار می‌کردند و با او مخالفت نمی‌کردند، جز به رأی او کار نمی‌کردند و او را بزرگ می‌داشتند، چنان‌که سلاطین [اسلامی] خلفای زمان [خود را]» (ابوالقاسمی، ۱۳۹۰: ۲۰).
۲۱. در این باره رجوع شود به: العاکوب، ۱۳۷۴: ۶۷؛ گزیده‌های زادسپرم، ۱۳۶۶: ۳۶.
۲۲. این جدای از اندرزهایی است که در کتب دوره اسلامی به وی نسبت داده شده است، نظیر این اندرز «گناه دردی است که دوی آن استغفار است و شفای آن توبه نصح» (مستوفی، ۱۳۸۱: ۶۳).
۲۳. لابه‌لای مطالب پراکنده و اندکی که در متون مختلف پهلوی درباره اوشنر آمده است، شواهد و نشانه‌هایی را می‌توان یافت که از مقام روحانیت وی خبر می‌دهند. در این باره رجوع شود به: منوچهر پسر گشن جم، ۱۳۹۷: ۱۳۷، ۲۳۵؛ گشتاسب، حاجی پور، الف ۱۱۳۹۲: ۱۴؛ دینکرد هفتم، ۱۳۸۹: ۲۰۳-۲۰۴.
۲۴. معروف، شهرت یافته
۲۵. همچنین رجوع شود به: خواندمیر، ۱۳۱۷: ۱۷-۱۸.
۲۶. «[د] [ا] مرکب) صاحب مسند. صدر... مرکب است از: دست، به معنی مسند و اور (= ور) به معنی دارنده. صاحب دست یا چاربالش. مسندنشین. وزیر و امیر و صاحب مسند. (غیاث)... وزیر و مشیر دولت و وزیر شورا. وزیر اول و صدراعظم (ناظم الاطباء)...» (دهخدا، لغت‌نامه، ذیل واژه دستور).
۲۷. در مرزبان‌نامه نیز از ابرسام، با لفظ «دستور» یاد شده است. نک. مرزبان بن رستم، ۱۳۸۴: ۶۲۷-۶۲۹.
۲۸. همچنین در گلستان سعدی، موبدانی که به گفته نویسنده کتاب مجمل التواریخ و القصص در دوره هرمزد نوشیروان و به فرمان او کشته شده بودند، وزیر دوره ساسانی معرفی شده‌اند «هرمز را گفتند: از وزیران پدر چه خطا دیدی که بند فرمودی؟ گفت: خطایی معلوم نکردم و لکن دیدم که مهابت من در دل ایشان بیکران است...» (سعدی، ۱۳۷۶: ۶۵).
۲۹. در این باره رجوع شود به: زرین کوب، ۱۳۷۷: ۱/ ۵۰۳؛ Elishe, 1982: 113؛ کریستن سن، ۱۳۱۴: ۴۷؛ Stein, 1920: 50-87
۳۰. نک. ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۵۴۱
۳۱. «در روایت‌های عامیانه ایران، موبدان را صاحب قوه پیشگویی وقایع آینده، قادر به انجام جراحی‌های دشوار و معجزات و کرامات می‌دانسته‌اند» (شاکد، ۱۳۹۷: ۱۱۰).
۳۲. این سخنان در نصیحه‌الملوک غزالی نیز از زبان بزرگمهر نقل گردیده است. نک. غزالی، ۱۳۱۷: ۱۲۵-۱۲۶.
۳۳. این اندرز در تاریخ گزیده نیز به بزرگمهر نسبت داده شده است. در این باره رجوع شود به: مستوفی، ۱۳۸۱: ۶۹.
۳۴. این اندرز در تاریخ بیهقی و فرج بعد شدت نیز از زبان بزرگمهر نقل شده است. در این باره رجوع شود به: بیهقی، ۱۳۹۰: ۲/ ۴۷۴-۴۷۵؛ دهستانی، ۱۳۵۵: ۹۲-۹۳.
۳۵. بر اساس مطالعات و بررسی‌های نگارنده، مشخص گردید که اندرزگویان دوره پیش از اسلام، عمدتاً در موضوعاتی اندرز می‌دهند که مرتبط با مقام و جایگاه سیاسی، اجتماعی و دینی آن‌هاست و کمتر پیش می‌آید که اندرزی خارج از آن موضوعات، از ایشان نقل شده باشد. بدین موضوع در پژوهشی دیگر به صورت مفصل پرداخته خواهد شد.

منابع

- اوستا (۱۳۹۲). گزارش و پژوهش جلیل دوستخواه. تهران: مروارید.
- ابن بلخی (۱۳۸۵). *فارسانامه*. تصحیح و تحشیه گای لیترانج - رینولد آلن نیکلسون. تهران: اساطیر.
- ابن طقطقی، محمد بن علی (۱۳۸۹). *الفخری فی آداب السلطانیة و الدول الاسلامیه*. ترجمه محمد وحید گلپایگانی. تهران: علمی و فرهنگی.
- ابن مسکویه، احمد بن محمد (۲۵۳۵). *جاویدان خرد*. ترجمه تقی الدین محمد شوشتری. به اهتمام منصور ثروتیان. تهران: موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل شعبه تهران.
- ابن ندیم، محمد بن اسحق (۱۳۸۱). *الفهرست*. ترجمه و تحشیه محمدرضا تجدد. تهران: اساطیر.
- ابن یمین، فخرالدین محمود (بی تا). *دیوان*. به تصحیح و اهتمام حسینعلی باستانی راد. تهران: کتابخانه سنایی.
- ابوالقاسمی، محسن (۱۳۹۰). *دین ها و کیش های ایرانی در دوران باستان*. تهران: هیرمند.
- العاکوب، عیسی (۱۳۷۴). *تأثیر پند پارسی بر ادب عربی (پژوهشی در ادبیات تطبیقی)*. ترجمه عبدالله شریفی خجسته. تهران: علمی و فرهنگی.
- اوشنر دانا (۱۳۷۳). *اندرز اوشنر دانا*. ترجمه ابراهیم میرزای ناظر. تهران: هیرمند.
- بروسیوس، ماریا (۱۳۹۶). *ایرانیان باستان*. ترجمه مانی صالحی علامه. تهران: نشر ثالث.
- بزرگمهر بختگان (۱۳۵۰). *اندرزنامه بزرگمهر بختگان*. ترجمه فارسی و آوانویسی لاتین و سنجش آن با شاهنامه از یحیی ماهیار نوبی. اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- بلعمی، ابوجعفر محمد بن جریر (۱۳۵۳). *تاریخ بلعمی*. تصحیح محمدتقی بهار. به کوشش محمدپروین گنابادی. تهران: زوار.
- بناکتی، داود بن محمد (۱۳۴۸). *تاریخ بناکتی*. به کوشش جعفر شعار. تهران: انجمن آثار ملی.
- بهار، محمدتقی (۲۵۳۵). *سبک شناسی یا تاریخ تطوّر نثر فارسی*. تهران: کتاب های پرستو، با سرمایه موسسه انتشارات امیرکبیر.
- بهار، مهرداد (۱۳۹۰). *ادیان آسیایی*. تهران: چشمه.
- بیانی، شیرین (۱۳۹۸). *تاریخ ایران باستان*. ج ۲. تهران: سمت.
- بیهقی، محمد بن حسین (۱۳۹۰). *تاریخ بیهقی*. به کوشش خلیل خطیب رهبر. تهران: مهتاب.
- پورتجن، پرویز (۱۳۵۷). *در شناخت ابن مقفع، فارابی، بزرگمهر و سلمان فارسی*. تهران: شباهنگ.
- پیرنیا، حسن؛ اقبال آشتیانی، عباس (بی تا). *تاریخ ایران از آغاز تا انقراض قاجاریه*. تهران: کتابفروشی خیام.
- تحفه (در اخلاق و سیاست) (۱۳۴۱). به اهتمام محمدتقی دانش پژوه. تهران: بنیاد ترجمه و نشر کتاب.
- تحفة الملوک* (۱۳۱۷). به اهتمام کتابخانه تهران. بی تا.
- تفضلی، احمد (۱۳۸۹). *تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام*. به کوشش ژاله آموزگار. تهران: سخن.
- تنسر (۱۳۵۴). *نامه تنسر به گشنسب (پیشگفتار تاریخی، زندگینامه تنسر و تاریخ گذاری نامه او، متن، یادداشت ها، واژه نامه)* از شهرام جلیلیان. اهواز: دانشگاه شهید چمران.
- ثعالبی، عبدالملک بن محمد بن اسماعیل (۱۳۶۸). *تاریخ ثعالبی (غرر اخبار ملوک الفرس و سیرهم)*. همراه با ترجمه مقدمه زُنبرگ و دیباچه مجتبی مینوی. پیش گفتار و ترجمه از محمد فضائلی. تهران: نقره.
- جاحظ، ابی عثمان عمرو بن بحر (۱۳۹۲). *تاج آیین کشورداری در ایران و اسلام*. یافته احمد زکی پاشا. ترجمه حبیب الله نوبخت. تهران: آشیانه کتاب.

- جامی، عبدالرحمن (۱۳۷۹). *بهارستان و رسائل*. مقدمه و تصحیح اعلاخان عمرآف، محمدجان عمرآف، ابوبکر ظهورالدین. تهران: میراث مکتوب.
- جعفری دهقی، محمود (۱۳۸۲). *بازشناسی منابع و مأخذ تاریخ ایران باستان*. تهران: سمت
- حسینی قزوینی، شرف‌الدین فضل‌الله (۱۳۸۳). *المعجم فی آثار ملوک العجم*. به کوشش احمد فتوحی‌نسب. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- خردنامه* (۱۳۷۲). به کوشش منصور ثروت. تهران: امیرکبیر.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین (۱۳۱۷). *دستورالوزراء*. تصحیح و مقدمه سعید نفیسی. تهران: اقبال.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین (۱۳۷۲). *مآثرالملوک*. به ضمیمه خاتمه خلاصه‌الخبار و قانون همایونی. تصحیح میرهاشم محدث. تهران: رسا.
- دالوند، حمیدرضا (۱۳۹۹). *متون فارسی زردشتی*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- دری، زهرا (۱۳۸۸). «چهره بزرگمهر (برزویه) از ورای تاریخ». *تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی (دهخدا)*. دوره یکم. شماره ۱. ۷-۲۵.
- دری، زهرا (۱۳۹۰). *بزرگمهر حکیم از ورای ادب و تاریخ*. تهران: زوآر.
- دریایی، تورج (۱۳۹۲). *امپراطوری ساسانی*. ترجمه خشایار بهاری. تهران: فرزانه روز.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه*. ج ۷. زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی. تهران: دانشگاه تهران.
- دهستانی، حسین بن اسعد (۱۳۵۵). *ترجمه فرج بعد شدت*. نوشته قاضی محسن تنوخی. با مقابله و تصحیح اسماعیل حاکمی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- دینکرد هفتم (۱۳۸۹). *تصحیح متن، نگارش فارسی، واژه‌نامه و یادداشت‌ها از محمدتقی راشد محصل*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن محمد (۱۳۷۱). *محاضرات الادباء و محاورات الشعراء*. ترجمه و تألیف محمد صالح بن محمد باقر قزوینی. به اهتمام احمد مجاهد. تهران: سروش.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۷۷). *تاریخ مردم ایران*. ج ۱. تهران: امیرکبیر.
- سعدی، مصلح‌الدین (۱۳۷۶). *گلستان*. به کوشش خلیل خطیب‌رهبر. تهران: صفی‌علیشاه.
- شاکد، شائول (۱۳۹۷). *تحول ثنویت: تنوع آرای دینی در عصر ساسانی*. ترجمه سید احمدرضا قائم مقامی. تهران: نشر ماهی.
- شعبانی، رضا (۱۳۹۴). *بزرگمهر حکیم*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- شمن، ماری لوئیز (۱۳۸۵). «مناصبی از دوره ساسانی». *جامعه و اقتصاد عصر ساسانی*. گردآوری و ترجمه حسین کیان‌راد. تهران: سخن.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۳). *تاریخ طبری یا تاریخ الرسل و الملوک*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: اساطیر.
- ظفرنامه (۱۳۸۳). منسوب به شیخ رئیس ابوعلی سینا. با مقدمه و حواشی و تصحیح غلامحسین صدیقی. تهران: انجمن آثار ملی.
- ظهیری سمرقندی، محمدبن علی (۱۳۴۹). *اغراض السياسة فی اغراض الریاسة*. تصحیح جعفر شعار. تهران: دانشگاه تهران.
- عقیلی، سیف‌الدین حاجی بن نظام (۱۳۶۴). *آثار الوزرا*. تصحیح و تعلیق میرجلال‌الدین حسینی ارموی. تهران: اطلاعات.
- عهد اردشیر (۱۳۴۸). گردآوری و تدوین احسان عباس. ترجمه محمدعلی امام شوشتری. تهران: انجمن آثار ملی.

- غزالی، ابوحامد محمد بن محمد (۱۳۱۷). *نصیحة الملوك*. با مقدمه و تصحیح و حاشیه جلال‌الدین همایی. تهران: کتابخانه طهران.
- غزالی، ابوحامد محمد بن محمد (۱۳۸۰). *کیمیای سعادت*. به کوشش حسین خدیو‌جم. تهران: علمی و فرهنگی.
- فخرالدین علی صفی (۱۳۴۶). *لطائف الطوائف*. به سعی و اهتمام احمد گلچین معانی. تهران: اقبال.
- فرای، ریچارد نلسون (۱۳۷۷). *میراث باستانی ایران*. ترجمه مسعود رجب‌نیا. تهران: علمی و فرهنگی.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۸۶). *شاهنامه*. تصحیح جلال خالقی مطلق. تهران: دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- فکری‌پور، کتابون (۱۳۸۸). «وظایف دین‌مردان در ایران باستان». *پژوهش‌های تاریخی*. دوره جدید. شماره ۱. ۱۰۱-۱۱۲.
- قزوینی، زکریا بن محمد (۱۳۷۳). *آثار البلاد و اخبار العباد*. ترجمه با اضافات از جهانگیر میرزا قاجار. تصحیح و تکمیل میرهاشم محدث. تهران: امیرکبیر.
- کارنامه اردشیر بابکان* (۱۳۸۹). به اهتمام محمدجواد مشکور. تهران: دنیای کتاب.
- کریستن‌سن، آرتور (۱۳۱۴). *وضع ملت و دولت و دربار در دوره شاهنشاهی ساسانیان*. ترجمه مجتبی مینوی. تهران: کمیسیون معارف.
- کریستن‌سن، آرتور (۱۳۸۴). *ایران در زمان ساسانیان*. ترجمه غلامرضا رشید یاسمی. ویراستار حسن رضایی باغبیدی. تهران: صدای معاصر.
- کریستن‌سن، آرتور (۱۳۸۷). *کاوه آهنگر و درفش کاویانی*. ترجمه منیژه احدزادگان آهنی. تهران: طهوری.
- کریستن‌سن، آرتور (۱۴۰۱). *داستان بزرگمهر حکیم*. ترجمه عبدالحسین میکده. تهران: فرهنگ معاصر.
- کولسنیکف، آ. ای. (۱۳۹۸). *ایران در آستانه سقوط ساسانیان*. ترجمه محمدرفیع یحیایی. تهران: کندوکاو.
- گردیزی، ابوسعید عبدالحی (۱۳۶۳). *زین‌الخبار (تاریخ گردیزی)*. تصحیح عبدالحی حبیبی. تهران: دنیای کتاب.
- گزیده‌های زادسپرم* (۱۳۶۶). ترجمه محمدتقی راشد محصل. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- گشتاسب، فرزانه؛ حاجی‌پور، نادیا (الف) (۱۳۹۲). *اندرز اوشنر دانا*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- گشتاسب، فرزانه؛ حاجی‌پور، نادیا (ب) (۱۳۹۲). «دست‌نوشته‌ای نو از اندرز اوشنر دانا (دست‌نوشته TD26)». *زبان‌شناخت*. سال چهارم، شماره ۲ (پیاپی ۸). ۱۴۱-۱۶۳.
- گیرشمن، رومن (۱۳۸۸). *ایران از آغاز تا اسلام*. ترجمه محمد معین. تهران: علمی و فرهنگی.
- لوکونین، ولادیمیر گریگوریویچ (۱۳۹۳). *تمدن ایران ساسانی*. ترجمه عنایت الله رضا. تهران: علمی و فرهنگی.
- مبارکشاه (۱۳۴۶). *آداب الحرب و الشجاعة*. تصحیح احمد سهیلی خوانساری. تهران: اقبال.
- مجد خوافی (۱۳۹۱). *روضه خلد*. مقدمه و تحقیق محمود فرخ. به کوشش حسین خدیو‌جم. تهران: دانشگاه تهران.
- مجمع‌التواریخ و القصص* (۱۳۱۸). تصحیح محمدتقی بهار. به همت محمد رضضانی. تهران: کلاله خاور.
- محبوب، محمد جعفر (۱۳۷۸). *آفرین فردوسی*. تهران: مروارید. - مرزبان بن رستم (۱۳۸۹). *مرزبان نامه*. ترجمه سعدالدین وراوینی. به کوشش خلیل خطیب رهبر. تهران: صفی‌علیشاه.
- مزداپور، کتابون و دیگران (۱۳۹۵). *ادیان و مذاهب در ایران باستان*. تهران: سمت.
- مستوفی، حمدالله (۱۳۸۱). *تاریخ گزیده*. تصحیح عبدالحسین نوایی. تهران: امیرکبیر.
- مسعودی، علی بن حسین (۱۳۸۲). *مروج الذهب و معادن الجواهر*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: علمی و فرهنگی.
- ملطیوی، محمد بن غازی (۱۳۵۱). *برید السعاده*. به کوشش محمد شیروانی. تهران: دانشگاه تهران.

منوچهر پسر گشن جم (۱۳۹۷). *دادستان دینی* (پاره دوم). مقدمه، آوانویسی، برگردان فارسی و یادداشت‌ها به همراه متن پهلوی از مهشید میرفخرایی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

مینوی خرد (۱۳۹۱). تصحیح احمد تفضلی. به کوشش ژاله آموزگار. تهران: توس.

نصیرالدین طوسی، محمد بن محمد (۱۳۷۷). *اخلاق محتشمی*. با دیباچه و تصحیح محمد تقی دانش‌پژوه. تهران: دانشگاه تهران.

نظام‌الملک، حسن بن علی (۱۳۴۷). *سیرالملوک* (سیاست‌نامه). به اهتمام هیوبرت دارک. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

نفیسی، سعید (۱۳۸۴). *تاریخ اجتماعی ایران از انقراض ساسانیان تا انقراض امویان*. به اهتمام عبدالکریم جریزه‌دار. تهران: اساطیر.

نوحه‌خوان، حامد (۱۳۹۹). *دیوانیان از ساسانیان تا سامانیان*. تهران: ندای تاریخ.

نولدکه، تئودور (۱۳۷۸). *تاریخ ایرانیان و عرب‌ها در زمان ساسانیان*. ترجمه عباس زریاب خوئی. تهران: انجمن آثار ملی.

نیشابوری، رضی‌الدین ابوجعفر محمد (۱۳۴۱). *مکارم اخلاق*، با ضمیمه گشایش‌نامه منسوب به خواجه نصیرالدین طوسی. به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه. تهران: دانشگاه تهران.

ویسهوفر، یوزف (۱۳۹۶). *ایران باستان (از ۵۵۰ پیش از میلاد تا ۶۵۰ پس از میلاد)*. ترجمه مرتضی ثاقب‌فر. تهران: ققنوس.

هجویری، ابی‌الحسن علی بن عثمان (۱۳۰۴). *کشف‌المحجوب*. به سعی و اهتمام و تصحیح والتین ژوکوفسکی. لنینگراد: دارالعلوم اتحاد جماهیر شوروی.

هیوم، رابرت ارنست (۱۳۹۱). *ادیان زنده جهان*. ترجمه عبدالرحیم گواهی. تهران: علم.

یارشاطر، احسان (۱۳۸۹). «پیشگفتار». *کمبریج* (مجموعه تاریخ ایران). ج ۳ قسمت اول. تهران: امیرکبیر.

منابع عربی

ابن جوزی، ابوالفرج عبدالرحمان بن علی (۱۴۱۲). *المنتظم فی التاریخ الملوک و الامم*. دراسة و تحقیق محمد عبدالقادر عطا-مصطفی عبدالقادر عطا. راجعه و صححه نعیم زررور. بیروت: دارالکتب العلمیه.

ابن قتیبه دینوری (بی‌تا). *عیون‌الاحبار*. بیروت: دارالکتب العربی.

الطوطوشی، محمد بن الولید (۱۹۹۰). *سراج الملوک*. تحقیق جعفر البیاتی. لندن: ریاض الریس للکتب و النشر.

العامری نیشابوری، محمد بن یوسف (۱۳۳۶). *السعادة و الاسعاد فی سیرة الانسانیة*. به اهتمام مجتبی مینوی. تهران: دانشگاه تهران.

الیوسی، الحسن (۱۴۰۲). *المحاضرات فی اللغة و الأدب*. تحقیق و شرح محمد حجی-احمد شرقاوی. بیروت: دارالغرب الاسلامی.

جاحظ، ابی عثمان عمرو بن بحر (۵۱۸هـ). *البيان و التبیین*. تحقیق و شرح عبدالسلام محمد هارون. قاهره: مکتبه الخانجی.

نهایة‌الارب فی اخبار فرس و العرب (۱۳۷۵). تصحیح محمدتقی دانش‌پژوه. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

منابع لاتین

Elisha (1982). *History of Vardan and the Armenian War*. Translation and Commentary by R. W Thomson. London: Harvard University Press.

Stein, Ernst (1920). «Ein Kapitel vom persischen und vom byzantinischen Staate». *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbucher*. Herausgegeben Von DR. Phil. Nikos A. Bees. Berlin: Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbucher.

Khaleghi Motlagh, Jalal (1989). Bozorgmehr-e Bokhtagan. *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition. Vol. IV, Fasc. 4, pp. 427-429. Available at [http://www.iranicaonline.org/articles/bozorgmehr-e bokhtagan](http://www.iranicaonline.org/articles/bozorgmehr-e_bokhtagan).

References

- Abolghasemi, M (2011). *Iranian religions and cults in ancient times*. Tehran: Hirmand. (In Persian)
- Aghili, S. H (1985). *Asar al-vozara*. Edited by M. J Hosseini Armui. Tehran: Etelaat. (In Persian)
- Ahde Ardeshir* (1969). Edited by M. Imam Shushtari. Tehran: National Antiquities Association. (In Persian)
- Al-akoub, E (1995). *The influence of Persian advice on Arabic literature*. Translated by A. Sharifi Khojasteh. Tehran: elmi & Farhangi. (In Persian)
- Al-'amiri Neshaburi, M (1957). *As-sa`adah wa al-isad fi sirat-e al-ensania*. By the effort of M. Minovi. Tehran: Tehran University. (In Arabic)
- Al-nadim, M (2002). *Al-fehrst*. Edited by M. Tajadod. Tehran: Sepehr. (In Persian)
- Al-turtūsh, M (1990). *Siraj al-mulūk [Lamp of the kings]*. Edited by J. albayati. London: Riad El-Rayyes books. (In Arabic)
- Al-yusi, H (1981). *Al-muhadarat fi a-lugha & al-adab*. Edited by M. Hajji. Beirut: Darul-Garbi al-Islami. (In Arabic)
- Avesta* (2013). J. Doustkhah (Report and research). Tehran: Morvarid. (In Persian)
- Bahar, M. T (1976). *Sabk Shenasi (Methodology or The history of the development of Persian prose)*. Tehran: Parastoo Books & Amirkabir. (In Persian)
- Bahar, M (2011). *Historical study of the ancient religions of Asia*. Tehran: Cheshmeh. (In Persian)
- Balami, A (1974). *Balami`s history*. Edited by M. T Bahar. By effort of M. P Gonanbadi. Tehran: Zavar. (In Persian)
- Banakati, D (1969). *Tarikh i Banakati (the Rawdat uli al-albab fi ma`rifat al-tawarikh wa al-ansab)*. By the effort of J. Shoar. Tehran: Society of National Heritage. (In Persian)
- Bayani, Sh (2006). *History of ancient Iran from the arrival of the Aryans in Iran until the end of the Achaemenids*. Tehran: Samt. (In Persian)
- Bayhaqi, M (2011). *Bayhaqi's History*. By the effort of Kh. Khatib Rahbar. Tehran: Mahtab. (In Persian)
- Bozorgmehr-e Bokhtagan (1971). *Bozorgmehr-e Bokhtagan`s Maxim*. Farsi translation & Latin transliteration & comparison with Shahnameh by Y. Mahyar Navabi. Isfahan: Isfahan University. (In Persian)
- Brosius, M (2017). *The Persians*. Translated by M. Salehi Allameh. Tehran: Saless. (In Persian)
- Chaumant, M. L (2006). "Andarzbād, Amargar, Argbad". In: *Society and economy of the Sassanid era*. Collected & translated by H. Kian Rad. Tehran: Sokhan. (In Persian)
- Christensen, A (1935). *L'Iran sous les Sassanides*. Translated by M. Minovi. Tehran: Education Commission. (In Persian)
- Christensen, A (2005). *Iran during the Sasanian era*. Translated by Gh. Rashid Yasemi. Edited by H. Rezaie Baq bidi. Tehran: Seda-ye Moaser. (In Persian)
- Christensen, A (□□□□). *Smeden Kava og det gamle persike rigsbanner*. Translated by M. Ahadzadehgan Ahani. Tehran: Tahoori. (In Persian)
- Christensen, A (2022). *La legend sage Buzurjmihir*. Translated by A. Meykadeh. Tehran: Farhang moaser. (In Persian)
- Dalvand, H (2020). *Zoroastrian Persian text*. Tehran: Institute for Humanities & Cultural Studies. (In Persian)
- Daryaei, T (2013). *Sasanian Persia: The Rise and fall of an Empire*. Translated by Kh. Bahari. Tehran: Farzan i rooz. (In Persian)
- Dehestani, H (1976). Translation of *Farj ba`d az sheddāt*. Written by Gh. M Tanoukhi. Edited by E. Hakemi. Tehran: Culture establishment. (In Persian)

- Dehkhoda. A. A (1998). *Loghat-nameh-ye Dehkhoda (Dehkhoda Dictionary)*. Vol 7. Supervised by M. Moein & S. J Shahidi. Tehran: Tehran University. (In Persian)
- Dēnkard Book 7* (2010). Translated by M. Rashed Mohasel. Tehran: Institute for Humanities & Cultural Studies. (In Persian)
- Dorri, Z (2009). "Bozorgmehr (Borzooyeh) in historical Perspective". *Interpretation and Analysis of Persian Language and Literature Texts (Dehkhoda)*. Issue 1. Vol 1. 7-25. (In Persian)
- Dorri, Z (2011). *The Wise Bozorgmehr in historical & literature perspective*. Tehran: Zavar. (In Persian)
- Elishe (1982). *History of Vardan and the Armenian War*. Translation and Commentary by R. W Thomson. London: Harvard University Press. (In English)- Fakhr-al-din Ali Safi (1967). *Latayef al-tavayef (Anecdotes of nations)*. By the effort of A. Golchin Maani. Tehran: Iqbal. (In Persian)
- Fekripour, K (2009). "The duty of clergymen in Ancient Iran". *Historical researches*. Volume 1. Issue 1. Serial Number 1. 101-112. (In Persian)
- Ferdowsi, A (2007). *Shahnameh*. Edited by J. Khaleqi Motlaq. Tehran: The center of the great Islamic encyclopedia. (In Persian)
- Fry, N (1998). *Iran`s ancient heritage*. Translated by M. Rajabnia. Tehran: Elmi & Farhangi. (In Persian)
- Gardizi, A (1984). *Gardizi`s history*. Edited by A. Habibi. Tehran: Donya-ye Ketab. (In Persian)
- Gershman, R (2009). *History of Iran from the beginning to Islam*. Translated by M. Moein. Tehran: Elmi & Farhangi. (In Persian)
- Ghazali, A. M (1938). *Nasihāt al-muluk (Counsel for kings)*. Edited by J. homaie. Tehran: Tehrans Library. (In Persian)
- Ghazali, A. M (2001). *Kīmīyā-yi Sa'ādat (The Alchemy of happiness)*. By the effort of H. Khadivjam. Tehran: Elmi & Farhangi. (In Persian)
- Goshtasb, F. & Hajipour, N (2013). *Andarz-i Oshnar-i dānā*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. (In Persian)
- Goshtasb, F. & Hajipour, N (2014). "A New Manuscript of Andarz-i Ōshnar-i Dānāg (Manuscript TD26)". *Language Studies*. 4 (8). 141-163. (In Persian)
- Gozideha-i zādsparam* (1987). Translated by M. T Rashed Mohassel. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. (In Persian)
- Hojaviri, A .A (1925). *Kashf al-mahjob*. Edited & by the effort of V. Zhoukovskii. Leningrad: Dar al-oloum of the Soviet Union. (In Persian)
- Hume, R (2012). *World's Living Religions*. Translated by A. R Govahi. Tehran: Elm. (In Persian)
- Huseinî Qazvînî, SH. F (2004). *Al-Mu'jam fi 'athar-i Muluk al-'Ajam*. Edited by A. Futūhinasab. Tehran: Society for the Appreciation of Cultural Works and Dignitaries. (In Persian)
- Ibn Al-taṭṭāqī, M (2010). *Al-fakhri fi al-adab al-sultaniyya wa al-duwal al-islamiyya*. Translated by M. V Golpayegani. Tehran: Elmi & Farhangi. (In Persian)
- Ibn Balkhi (2006). *Farsnameh*. Edited by G. Listrenj and R. A Nicholson. Tehran: Asatir. (In Persian)
- Ibn Jozi (1991). *al-Muntazam fi tarikh al-molouk & al-omam*. Edited by M. A Ata & M. A. Ata. Beirut: Dar al-kotob elmieh. (In Arabic)
- Ibn Muskuyeh, A (1976). *Javidan Kherad*. Translated by T. M Shoushtari. Edited by B. Servatian. Tehran: Institute of Islamic Studies, MacGill University, Tehran Branch. (In Persian)
- Ibn Qutaybah (n. d). *Uyūn al-akhbar*. Beirut: Darul-kitab al-arabi. (In Arabic)
- Ibn-Yamin, F (n. d). *Diwan*. Edited by H. Bastani Rad. Tehran: Sanaei`s Library. (In Persian)
- Jafari dehaghi, M (2003). *Pre-Islamic Iran understanding & critique of Historical sources*. Tehran: Samt. (In Persian)
- Jahiz, A. O (1997). *Al-Bayan wa al-tabyīn (The book of eloquence and demonstration)*. Edited by A. M Haroon. Cairo: Khanji. (In Arabic)
- Jahiz, A. O (2013). *Taj (Customs of statehood in Iran & Islam)*. Found by A. Z Pasha. Translated by H. Nobakht. Tehran: Ashyaneh ketab. (In Persian)

- Jami, A (2000). *Bahâristân & treatises*. Edited by A. Omarov, M. Omarov, A. Zohour al-din. Tehran: Miras-e Maktoob. (In Persian)
- Kâr-Nāmag ī Ardešīr ī Pāpagān (Book of the Deeds of Ardešir, Son of Papag)* (2010). By the effort of M. J Mashkour. Tehran: Donya-ye Kitab. (In Persian)
- Khaleghi Motlagh, Jalal (1989). Bozorgmehr-e Bokhtagan. *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition. Vol. IV, Fasc. 4, pp. 427-429. Available at <http://www.iranicaonline.org/articles/bozorgmehr-e-bokhtagan>. (In English)
- Kherad nāmeḥ* (1993). By the effort of M. servat. Tehran: Amirkabir. (In Persian)
- Khwandamir, Gh (1938). *Dastoor al-vozara*. Edited by S. Nafisi. Tehran: Iqbal. (In Persian)
- Khwandamir, Gh (1993). *Ma`āthir al-mulūk (Memorials of the kings)*, In addition to the end of Kholasa al-akhbar & Ghanoon-e Homayouni. Edited by M. Mohades. Tehran: Rasa. (In Persian)
- Kolesnikov, A. I (2019). *ИРАH B HAЧAJE VII BEKA (Iran on the verge of the fall of the Sassanids)* Translated by M. R Yahyayi. Tehran: Kandokav. (In Persian)
- Lukonin, V. G (2014). *Persian Civilization under the Sasanians*. Translated by E. Reza. Tehran: Elmi & Farhangi. (In Persian)
- Mahjoub, M. j (□□□□). *Best of Ferdowsi. Tehran: Morvarid. (In Persian)*
- Majd Khafi* (□□□□). *Rozeye khold. Edited by M. Frrokḥ. By the effort of H. Khadivjam. Tehran: Tehran University. (In Persian)*
- Malatyawi, M. GH* (□□□□). *Barid al-saada. By the effort of M. Shirvani. Tehran: Tehran University. (In Persian)*
- Manouchehr son of Goshn Jam (2018). *Dādestān i Dēnīg (part II)*. Teanslated & edited by M. MirFakhraie. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. (In Persian)
- Marzban Ibn Rostam (2010). *Marzban Nameh*. Translated by sa`ad -al-din Varavini. By the effort of Kh. Khatib Rahbar. Tehran: Safi Alishah. (In Persian)
- Masoudi, A (2003). *Morouj al-zahab va ma'adin al-Jowhar (Meadows of gold and mines of gems)*. Translated by A. Payandeh. Tehran: Elmi & Farhangi. (In Persian)
- Mazdapour, K. et al (2016). *The Religions of Ancient Iran*. Tehran: Samt. (In Persian)
- Mīnū yē xrad* (2012). Translated by A. Tafazzoli. Edited by J. Amozgar. Tehran: Toos. (In Persian)
- Mojamal al-tavarikh & al-ghesas* (1939). Edited by M. T Bahar. By the effort of M. Ramezani. Tehran: Kolaleh Khavar. (In Persian)
- Mubarakshah (1967). *Adab al-harb wa al-shaja'a (The etiquette of war and valour)*. Edited by A. soheili Khansari. Tehran: Iqbal. (In Persian)
- Mustawfi, H (2002). *Tarikh-i guzida (Excerpt History)*. Edited by A. Navaei. Tehran: Amirkabir. (In Persian)
- Nafisi, S (2005). *The social history of Iran from the extinction of the Sassanids to the extinction of the Umayyads*. By the effort of A. Jorbozedar. Tehran: Asatir. (In Persian)
- Nasir al-din al-tusi. M (1998). *Akhlaq-i Mohtashami*. Edited by M. T Danesh Pajuh. Tehran: Tehran University. (In Persian)
- Nihayat al-Arab fi akhbar al-Furs & al-Arab* (1996). Edited by M. T Danesh Pajouh. Tehran: Society of National Heritage. (In Arabic)
- Nishaburi, R. A (1962). *Makārim al-akhlāq*. In addition to the *Goshayesh nameh* (attributed to Nasir al-din al-Tusi). By the effort of M. T Danesh Pajouh. Tehran: Tehran University. (In Persian)
- Nizam al-Mulk Tusi, H* (□□□□). *Siyar Al-muluk. By the effort of H. Darke. Tehran: Book Translation and Publishing Company. (In Persian)*
- Nohekhan, H* (□□□□). *The administrative staff from Sassanid dynasty to Samanid dynasty. Tehran: Neda-ye Tarikh. (In Persian)*
- Noldeke, Th (1999). *History of the Persians and Arabs in the Sasanian Period*. Translated by A. Zaryab khoe. Tehran: Society of National Heritage. (In Persian)
- Oshnar-i dana (1994). *Andarz-i Oshnar-i dana*. Translated by E. Mirzaye Nazer. Tehran: Hirmand. (In Persian)

- Pirnia, H. & Iqbal Ashtini. A (n. d). *History of Iran from the beginning to the extinction of the Qajar dynasty*. Tehran: Khayyam bookstore. (In Persian)
- Poortajan, p (1978). *In the knowledge of Ibn Muqfa, Farabi, Bozorgmehr and Salman-e Farsi*. Tehran: Shabahang. (In Persian)
- Qazwini, Z (1994). *Āthār al-bilād wa akhbār al-‘Ibād*. Translated by J. M Ghajar. Edited by M. Mohades. Tehran: Amirkabir. (In Persian)
- Raghib Isfahani, A. Gh (1992). Translation of *Mohazerat al-odaba & Mohaverat al-Shoara*. Writed by M. M Ghazvini. By the effort of A. Mojahed. Tehran: Soroush. (In Persian)
- Saadi Shirazi, Sh. M (1997). *Golestan*. By the effort of Kh. Khatib Rahbar. Tehran: Safi Alishah. (In Persian)
- Shabani, R (2015). *Bozorgmehr-e Hakim*. Tehran: Cultural Research Bureau. (In Persian)
- Shaked. Sh (2018). *Dualism in Transformation*. Translated by S. A Ghaem Maqami. Tehran: Mahi. (In Persian)
- Stein, Ernst (1920). «Ein Kapitel vom persischen und vom byzantinischen Staate». *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbucher. Herausgegeben Von DR. Phil. Nikos A. Bees*. Berlin: Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbucher. (In English)
- Tabari, M (2004). *Tarikh al-Rasol & al-Maluk*. Translated by A. Payandeh. Tehran: Asatir. (In Persian)
- Tafazzoli, A (2010). *History of literature in pre-Islamic Iran*. By the effort of J. Amouzgar. Tehran: Sokhan. (In Persian)
- Tansar (2017). *The Letter of Tansar*. Edited by Sh. Jalilian. Ahvaz: Shahid Chamran University. (In Persian)
- Tha`alabi Neishabouri, A (1989). *Tarikh Tha`alabi (Ghorar Akhbar Malik al-Fars & siyarahom)*. Translated by M. fazaeli. Along with the translation of Zottenberg and mojtaba Minovi`s preface. Tehran: Noghreh. (In Persian)
- Tohfeh (in ethics and politics)* (1962). By the effort of M. T Danesh Pajuh. Tehran: Book translation & publishing establishment. (In Persian)
- Tuhfat al-Muluk* (1938). By the effoet of Tehran`s Library. (No Publisher)
- Weisshofer, J (2017). *Ancient Iran*. Transletad by M. Saghebfar. Tehran: Ghoghous. (In Persian)
- Yarshater, E. (2010). "Preface". In: *history of Iran from the Seleucids to the collapse of the Sassanid state*. Vol. 3. Part1. (Cambridge University research). Tehran: Amirkabir. (In Persian)
- Zafarnama* (2004). Attributed to Sheikh al-Raees Ibn Sina. Edited by Gh. H Sediqi. Tehran: Society of National Heritage. (In Persian)
- Zahiri Samarqandi, M (1970). *Aghraz al-Siyaseh fi Araz al-Riyaseh*. Edited by J Shoar. Tehran: University of Tehran. (In Persian)
- Zarrinkoub, A (1998). *History of Iranian people*. Vol 1. Tehran: Amirkabir. (In Persian)س